

LES FONTS DE «L'ATLANTIDA ENFONSADA»

Pere FARRÉS

Verdaguer indicà més d'una vegada l'origen remot del seu interès pel mite de l'enfonsament de l'Atlàntida, de manera que cal situar-lo en la seva adolescència, als primers anys d'estudiant al Seminari, i no lligat directament, en aquells inicis, a cap projecte poètic determinat.¹ Fou, com és sabut, dins el poema èpic conegut amb el nom de *Colom* (1865-1868) on trobà per primera vegada el lloc escaient per donar forma literària a aquella «idea».² D'aquí a la darrera versió de *L'Atlàntida* passarien deu anys en el decurs dels quals l'elaboració del poema passà per quatre estadis que es concretaren en les quatre versions que avui coneixem: a) «L'Atlàntida enfonsada», versió (incompleta) continguda dins de *Colom*; b) el «manuscrit de Vic», incomplet també, que alguns estudiosos identifiquen amb *L'Espanya naixent*, poema presentat sense èxit per Verdaguer als Jocs Florals de 1868;³ c) primera edició de *L'Atlàntida* (1877); i d) segona edició (1878), versió definitiva del poema. Com és obvi, un procés d'elaboració tan llarg, i més en el cas d'un poeta caracteritzat per un treball molt seriós de revisió i perfeccionament de les seves obres, es concreta en versions molt diferenciades (per l'extensió, la presència d'elements argumentals determinants, les modificacions i les adaptacions requerides pels canvis introduïts, l'elaboració lingüística, etc.) i alhora en la permanència d'uns determinats trets identificadors de la primera a la darrera versió. L'anàlisi exhaustiva d'aquest procés en una obra com *L'Atlàntida* és una empresa extremadament laboriosa que encara està per fer i que fins i tot haurà de vèncer dificultats de fixació dels textos, especialment en les dues primeres versions.

En l'avinentesa de l'homenatge a Joan Torrent i Fàbregas, editor de *Colom*, el present treball pretén col·laborar en l'esmentada empresa amb l'estudi d'un aspecte parcial del primer text atlàntic de Verdaguer, «L'Atlàntida enfonsada», concretament amb l'anàlisi de les fonts d'aquest fragment que forma part del *Colom*. D'entrada, però, caldrà fer algunes precisions sobre el text que constitueix «L'Atlàntida enfonsada».

El text

L'edició de *Colom* de Joan Torrent i Fàbregas (1978) no conté l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada», ja que no es trobava en cap dels manuscrits que utilitzà l'editor; però sí que hi és oportunament indicat el lloc que havia

d'ocupar el text d'aquell episodi, que Torrent considerava perdut, dins el poema del Descobriment; el manuscrit que l'editor anomena AH, el que dona la versió més acabada d'una bona part de *Colom*, l'assenyala específicament al foli 15r.⁴ Parallelament a l'edició de Torrent, i cal suposar que sense tenir coneixement mutu dels treballs d'un i altra, Maria Condeminas preparava el seu volum *La gènesi de «L'Atlàntida»* (1978), que conté la transcripció del manuscrit 2.425 de la Biblioteca de Catalunya (que ella designa com a ms. A), esbós en prosa, sense cap mena de dubte, de «L'Atlàntida enfonsada».⁵ El fragment XX dels transcrits per l'editora demostra la pertinença d'aquest text a *Colom*; el narrador (segons l'argument de *Colom*, el diable) acaba el relat de les desgràcies ocorregudes a l'Atlàntida amb aquests mots adreçats a un interlocutor o, almenys, a un oïdor específic (a l'almirall):

«Eixa fi feren tots los pobles de mes ensá de Lusitania, y nons queda d ells sino un trist resso del seu nom q[ue] las centurias se trameten. Aixis no vajas a perdre lo temps endevades, y la vida de tants homes y la teva malaguanyadas de q[ue] set en demanara compte, y gira la n[au] vers la terra q[ue] t envia, y digali que pera esser gran y rica no ha pas de pidolar or y gloria a novas illas. Mira l monument de Te[y-de] bastit damunt la fossa dels orgullosos q[ue] tentaren a D[eu]. Per tan devades decantarias tu cap a sos paissos las proas talladoras.»⁶

Els fragments que conté el manuscrit transcrit per Maria Condeminas no presenten un text ben lligat de la «llegenda dels Atlants», sinó que hi ha buits argumentals importants entre ells. No es pot definir doncs amb certesa el contingut complet d'aquest esbós; el text conservat permet, però, d'afirmar que almenys incloïa des del relat dels amors d'Atlas i Hesperis i l'enamorament dels atlants per la seva mare, d'una banda, i la referència als treballs d'Hèrcules, la seva arribada a la península ibèrica i l'encontre amb Gerió, de l'altra, fins a l'enfonsament de l'Atlàntida, l'assumpció del regnat sobre la península per part d'Hèrcules, amb la plantació del brot de taronger i l'erecció de les columnes del «Non plus ultra». Respecte a les versions posteriors, la distinció argumental més significativa la presenta l'absència en aquest manuscrit de cap referència a l'incendi dels Pirineus, assumpte amb què posteriorment s'iniciaren els diversos relats de *L'Atlàntida* en tant que aquell incendi hi suposa la justificació de l'arribada d'Hèrcules a la península ibèrica;⁷ contràriament, l'interès d'Hèrcules per la península en el cas de la versió que ens ocupa, és tot un altre: «desitjos de saber novas de la vidua d Atlas de qual anomenada l ample terra anava plena, [Hèrcules] s en venia per la vora del mar cap al reyalme de Gerion lo deforme, q[ue] ab por lo veyá arribar».⁸ Cal creure que el relat de l'incendi dels Pirineus i de l'encontre d'Hèrcules amb Pirene no formà part de «L'Atlàntida enfonsada» sinó que s'afegí a la llegenda a la segona versió, la del «manuscrit de Vic»; ho corrobora el fragment de *Colom* que segueix al relat: allí l'almirall descobridor, un cop ha escoltat la narració del diable que Verdaguier indica com a «L'Atlàntida enfonsada», li diu:

«Plenas de foch han sigut vostres paraulas, o bon vell, y maravellosa per demes y gran la may contada historia que ab ellas davant mos ulls obrireu. Ara la sort dels Atlants de tot lo mon ignorada no ho será per mi. La vinguda d'Hércules esforsat a la banda de ponent, la rompuda de Calp y l'enfonzament de las terras que mes enllà hi havia, no me las afiguro ja com fullas perdudas del gran arbre de la historia de las generacions, sino viventas encara y formant totas plegadas sa altivola branca del Occident, algun temps la mes brostada, y apres com fereu veurer, esqueixada per la má de Deu en castich de son orgull á fullas y a bocins fou rebatuda y escampada entre las faulas, no restantne sino un empelt, arbre altissim ara y en sa gentil florida, á las terras d'Espanya, del mon las que mes aymo. Me fereu coneixer de quina font venia la sanch que cercola per las venas de sos heroes coratjosos, y la grana casi be del cel devallada de sas donas enciseras. Mes en asso que darrerament m'esmentareu, permeteu que us contradiga. Si no hi ha terras pardalla de Tule, qui ho hauria fet escriurer a tans sabis antichs de Grecia y Roma, y ara mes de fresch a tans sabis moderns y fins a Sants Pares de l'Yclesia? (...)».⁹

És a dir, l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada» havia de contenir la narració de la vinguda d'Hèrcules a Espanya, l'esberlament de Calpe (l'obertura de l'estret de Gibraltar), l'enfonzament de l'Atlàntida, el sentit de càstig al pecat d'orgull dels atlants que tenen aquests fets, l'herència de l'Atlàntida que ha rebut Espanya i, finalment, l'afirmació del diable que no hi ha terres més enllà d'aquelles illes. En aquest resum, hom hi troba a faltar dos blocs temàtics importants del que serà *L'Atlàntida*: a) l'incendi dels Pirineus, i b) els esdeveniments del jardí de les Hespèrides (mort del drac, salvació d'Hesperis, etc.). Ara bé, atès el caràcter de resum dels mots de Colom, podem entendre que el segon bloc temàtic és inclòs en el més genèric de «l'enfonzament de las terras que mes enllà hi havia» i, fins i tot, a l'esment de «la grana, casi be del cel devallada, de sas donas enciseras» que haurien heretat les dones espanyoles d'Hesperis. Res, però, d'aquest resum no ens fa pensar que «L'Atlàntida enfonsada» contingüés l'episodi de l'incendi dels Pirineus; és més, en la lògica del context en què s'havia d'emmarcar la desaparició de l'Atlàntida, aquest episodi hauria estat excessiu i sense sentit: a Verdager li interessava el que passava més enllà de Gibraltar; no el que passava al nord de la península. El relat de l'incendi dels Pirineus, Verdager l'incorporà, fins i tot forçant les fonts històriques i mitològiques de què partia, quan Colom deixà de ser el protagonista del seu projecte i passà a ser-ho Hèrcules, a *L'Atlàntida*.

El primer foli del manuscrit transcrit per Condeminas s'enceta amb la provatura d'una estrofa de quatre versos alexandrins referida al reialme d'Atlas sobre el mític continent;¹⁰ es tracta del mateix esquema mètric amb què Verdager redactà posteriorment el cos central de *L'Atlàntida*, ja des del «manuscrit de Vic», i indica l'estrofisme escollit pel poeta per a l'episodi de

«L'Atlàntida enfonsada», amb el qual trencava la uniformitat dels decasíl·labs blancs amb què havia de ser redactat *Colom*. Es dona el cas que els manuscrits 2.422 i 2.424 de la Biblioteca de Catalunya, designats per Maria Condeminas amb les lletres C i E, contenen redaccions primitives de les primeres estrofes, concebudes sota el mateix esquema, del que finalment seria la part introductòria del cant I de *L'Atlàntida*; de la seva anàlisi, però, es desprèn que les del ms. 2.422 poden formar part justificadament de «L'Atlàntida enfonsada» —i aleshores en serien les primeres estrofes—, i que les del ms. 2.424 posen de manifest la transformació de la primera versió per adaptar-se al context de *L'Atlàntida*, és a dir, deixen d'adequar-se a un parlament del diable des del Teide per posar-se en boca d'un altre narrador des d'un altre indret (que pot ser perfectament el vell ermità de la «Introducció» de *L'Atlàntida* que narra la història del continent enfonsat al jove Colom des d'un «cap de serra» de «vora la mar de Lusitània»). Comprovem-ho amb les tres versions de la primera estrofa; la a) prové del ms. 2.422; la b) i la c) provenen del 2.424, on apareix la c) al costat i com a variant de la b):¹¹

- a) «Veus eixas onas terbolas q[ue] per la mar s extenen,
com arruadas feras rodant pels Pirineus,
y ab eternal murmuri udoladoras vénessen,
del ferm gegant de Teyde a revolcarse als peus.»
- b) «Veus eixas onas terbolas q[ue] per la mar s estenen
com feras a ramadas pels cims dels Pirineus
y en sa corrent eterna gemegadoras venen
del ferm gegant de Teyde a arrossegarse als peus»
- c) «(... ...) q[ue] a bells ramats s encalsan
com feras etgegadas del africá desert
y als peus arrossegantseli forgant forgant descalsan
lo ferm gegant de T[eyde] q[ue] cel amun se pert?»

Aquesta darrera versió és la que passà al manuscrit 373.II de la Biblioteca de Catalunya, un manuscrit ja, sense cap mena de dubte, de *L'Atlàntida*. Noti's el canvi important de sentit operat en passar de b) a c): les ones ja no «vénen» al Teide; la perspectiva de qui diu aquests mots s'escau a la de qui mira el volcà de lluny —«arrossegantseli»— o de qui ni tan sols el veu, sinó que l'esmenta com a simple dada geogràfica; fins i tot l'eliminació de la referència als Pirineus en la comparació dels segons versos respon a una raó de versemblança, un cop el text s'ha posat en boca del vell ermità lusità.

Així doncs, al costat del contingut del ms. 2.425, cal tenir en compte algunes estrofes dels 2.422 i 2.424 per reconstruir el més aproximadament possible una versió coherent de l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada» tal com deuria ser redactat per Verdaguer per formar part de *Colom*. A manca d'aquesta recomposició, la meua recerca sobre les fonts de «L'Atlàntida enfon-

sada» pren com a text indicatiu de l'episodi l'esbós en prosa del ms. 2.425, transcrit, com he dit, per Maria Condeminas.

LES FONTS

Els problemes que planteja la recerca dels textos en què es basà Verdaguer per redactar l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada» deriven del caràcter d'esborrany del manuscrit que en conservem, que, a més, és incomplet, i del fet de ser només el punt de partida d'un gran projecte, el de *L'Atlàntida*, en el qual el poeta treballà profusament en abandonar *Colom*. Això fa difícil —i, a voltes, impossible— de destriar amb seguretat el que Verdaguer coneixia del tema en cada moment o, almenys, abans de la frontera de 1868, data límit de redacció del poema del descobriment. Verdaguer es referí poquíssimes vegades al *Colom* de la seva joventut i, encara, ho féu supeditant-lo a *L'Atlàntida*. Ell mateix dona molta informació sobre la bibliografia que li fou útil per al gran poema èpic; cap, en canvi, per al *Colom*. Això obliga a dirigir la investigació cap a aquells indicis, interns i externs a l'obra que ens ocupa, que tenen la garantia de la versemblança, si no de la certesa, i a negligir aquells que, reconeixent-ne el seu paper en l'estudi de les fonts de *L'Atlàntida*, són excessivament dubtosos pel que fa a *Colom*.

D'entrada, sembla prudent fiar-nos de les indicacions del poeta sobre l'origen remot del seu interès pel tema de l'enfonsament de l'Atlàntida; s'orienten en dues direccions: els textos històrics antics sobre Catalunya i Espanya i el llibre del pare Juan Eusebio Nieremberg *Diferencia entre lo temporal y eterno, y crisol de desengaños*. Recordem els mots amb què s'hi refereix al pròleg a l'edició de 1878 de *L'Atlàntida*:

«Les antigues cròniques de Catalunya y d'Espanya, de que m'agrada-va escartear sobre tot les primeres fulles, m'ompliren la fantasia d'aquells fets que, de tan llunyers y embolcallats ab la calitja dels temps primitius, la historia va oblidant y perdentne'l compte, y en una obra ascètica de Nieremberg llegí per primera vegada, entre'ls grans càstichs ab que Deu ha flagellat la terra, l'enfonsament de la que tants sabis geòlechs y botànichs veuen jayent al fons de la conca del Atlàntich.»

En la carta a Jaume Collell del 30 de desembre de 1878, el poeta amplia aquesta darrera indicació i atribueix explícitament a l'obra de Nieremberg el caràcter originari del tema de *L'Atlàntida*:

«L'idea de l'Atlàntida me vingue realment d'un capítol del *Temporal y eterno*, en que parla de les grans catastrofes del mon, molts anys avans de somiar en fer lo poema ni en dedicarme á la poesia. Es una de les primeres impressions fortes que he tingut en mon frequent tracte ab

los libros, que m entrá barrejada ab les rondalles de gegants e illes llunyes encantades, en que tots creyam en l infancia, y se m ha engrandit despres, en lo cervell, ab totes les fantasies de la joventut: los espectacles de roures esberlats pel llam, d'ayguats com lo de Vich, del que n vaig escriure sis poesies que he perdut, y de tots los desastres y temporals que he hagut de presenciar en mar y terra.»¹²

Diferencia entre lo temporal y eterno / Desgracias de Vich

Centrem-nos, doncs, en el text del pare Nieremberg. El primer que haurem de constatar és que el passatge de *De lo temporal y eterno* que cita dues vegades Verdaguer com a font és molt pobre, perquè la referència a l'enfonsament de l'Atlàntida no passa de ser-ne un simple esment i no en conté ni un relat mínimament elaborat; en el millor dels casos, només li podem atribuir una certa capacitat d'impressionar el lector:

«Con estos ejemplos tan ciertos no era menester lo que escribe Platon y aprueba Tertuliano y muchos autores de estos tiempos: que la isla Atlántica, que estaba en ese extendido espacio del océano que cae entre España y las Indias occidentales, y dicen que era muy grande, y estaba llena de gentes innumerables, con un horrendo terremoto y con un diluvio de un día y una noche, en que el cielo se deshizo en lluvias y el mar traspasó sus lindes, quedó sepultada en el océano con todos sus habitantes. No quiero aprovecharme de esta historia para dar á entender la fuerza de los elementos airados contra el hombre, porque bastan las mas modernas que hemos referido con mayor fe y certidumbre, y son de bastante asombro las que en Frisia sucedieron, en las que se ve la furia con que el mar encarcelado en sus términos sale cuando Dios le da alguna licencia para combatir los pecadores.»¹³

Tant en el pròleg a la segona edició de *L'Atlàntida* com en la carta a Collell, Verdaguer esmenta el paper que jugà la fantasia en el procés de maduració de *L'Atlàntida*, una fantasia que trobà realitats viscudes on sustentar-se:¹⁴ «los espectacles de roures esberlats pel llam, d'ayguats com lo de Vich (...), y de tots los desastres y temporals que he hagut de presenciar en mar y terra». Remarcant el paper de la fantasia, en aquest punt, és important, perquè sense ella no es pot entendre l'expansió que operà Verdaguer a partir dels referents reals o literaris de què disposà per a bastir, no ja *L'Atlàntida*, sinó el que havia de ser un fragment de *Colom*.

Dels espectacles naturals que visqué el poeta i acresqueren la seva imaginació, en tenim constància documental d'un, probablement el més important, esmentat explícitament en la carta a Collell: l'aiguat que patí la ciutat de Vic la matinada del 8 d'octubre de 1863. Verdaguer, que ja residia a can Tona, no en degué patir directament els efectes devastadors, però sí presen-

ciar la tempesta d'aigua, llamps i trons d'aquella nit, i constatar, l'endemà, els estralls operats en alguns barris perifèrics de la ciutat. La premsa de Vic i fins la de Barcelona es feren ressò d'aquell fet i poc després de l'aiguat, encara dins el mateix any 1863, aparegué el llibre-memòria de Francesc d'A. Aguilar i Joaquim Salarich, *Desgracias de Vich ó breve historia de las que causó la avenida del Meder en la madrugada del dia 8 de octubre de 1863*, que fixà aquell esdeveniment i es convertí en punt de referència per a qui més endavant en volgués recuperar el record.

Davant de les descripcions de l'aiguat que es donen en aquest volum, no és estrany que Verdager el recordés sempre com un episodi impressionant i dantesc. Malgrat la voluntat de mantenir un cert discurs científic per explicar el fenomen meteorològic, els autors de las *Desgracias* no poden evitar de caure molt sovint en un to èpic; així, n'accentuen els trets de grandiositat, heroïcitat i tragèdia, començant ja per afirmar que no es troba, entre els casos d'inundacions de què tenen constància, cap antecedent d'una tal magnitud en la història vigatana. Els relats del «diluvi»¹⁵ i d'escenes de destrucció, mort i salvament, s'alternen amb els intents de precisar i explicar la possible causa científica de la tempesta, però fins i tot en aquest darrer cas l'estil de l'exposició deriva cap al més viu i impactant de la glossa èpica.

A l'hora de trobar explicacions científiques, hom recorre a fenòmens com mànegues marines o al «metéoro llamado *Exidria* por los antiguos, y simplemente *Rotura de las nubes* por los modernos», essent aquest darrer el que donen com a més probable Aguilar i Salarich. Es tracta de fenòmens d'un gran efecte visual per a un espectador interessat —o per a la fantasia d'un lector impressionable—, que empeteixen escenes d'arbres arrabassats i edificis esfondrats. Ara bé, el que colpeix més de les *Desgracias de Vich* és justament el relat de les escenes més èpiques, aquelles que narren la lluita de l'home contra els elements, en aquest cas contra l'aigua arrasadora; vegeu-ne un exemple:

«Los habitantes de la fábrica de blanqueo, enclavada en la hacienda del manso Codina de Sentforas, acababan de dormirse, cuando el patron Pedro Corrius despertó al ruido que hacian las aguas de la *Riera de Sta. Eulalia* y el continuado estampido del trueno, y ¡cuál sería su espanto al ver que aquéllas ya tocaban arriba las paredes de su casa! Llama á su esposa Antonia y á sus dos hijas, y con una linterna salta por la ventana sobre un techo exterior para buscar paso, y viendo que por aquella parte aún estaba seguro, entra otra vez y saca á cuestras á su mujer é hijas; colocados los cuatro sobre el tejado, pasa el indicado colono á otro tejado más bajo para ver si desde él se podía pasar, vuelve por su familia y pasándola á cuestras de una á una como la primera vez, se encuentran con mucho trabajo en tierra y en medio del prado, pero con agua debajo los sobacos... y la lluvia les caía encima con un ímpetu y abundancia indescriptibles, y los rayos no cesaban de cruzarse en todas direcciones, y el trueno no paraba de retem-

blar... apágaseles la luz que llevaban; y unidos los cuatro en desordenado grupo, caen, se levantan; sabe Dios, que no ellos, de qué manera el terreno iba desapareciendo bajo sus piés, abriéndose en aquel lugar un foso que para llenarlo fueron menester más de 1500 carros de tierra; y cortando así con mucha pena el agua y las tinieblas, llegan fatigados, medio muertos á la casita más alta, llamada *can Salgot* donde pudieron salvar sus vidas, despues de perder cuánto poseian.»¹⁶

Cal destacar encara, per la seva coincidència amb episodis de «L'Atlàntida enfonsada» i de *L'Atlàntida*, la reacció dels vigatans després de la desfeita:

«todo el mundo se echó á buscar medios más ó menos prudentes y hacederos, á idear *torres de Babel* para librarse de otro *diluvio* semejante».¹⁷

Remarquem finalment, com un tret important de *Desgracias de Vich*, el seu caràcter extremadament providencialista: el llibre s'obre amb un capítol titulat «La Providencia», on es refuta que les desgràcies siguin signes d'injustícia divina o que Déu hagi oblidat les persones o pobles que les pateixen. Al contrari, tot s'esdevé per la seva voluntat. La inundació vigatana ha de ser entesa com «uno de aquellos fenómenos extraordinarios en que de vez en cuando place al Cielo manifestar su poder infinito y poner a prueba la virtud de los hombres». Davant d'ells, la posició dels bons cristians ha de ser la de comprendre «que de Tí, Sér infinitamente sabio, y tan bueno como sabio, nos viene todo dón y todo bien perfecto, y que el castigarles ahora como Padre es para no castigarlos como Juez eternamente, en vez de blasfemar, bendicen la mano que les hiere cuando para su bien les envías trabajos y miserias.»¹⁸

Aquesta darrera citació és important: pressuposa la idea que els excessos de la naturalesa operen com a instruments del càstig diví als pecats dels homes. La impressió que Verdguer havia de rebre de l'aiguat, mantinguda en lletra impresa, deuria associar el fenomen meteorològic devastador, la lluita dels homes contra els elements i la consideració de càstig —venjança?— diví als homes pecadors; una síntesi perfecta del que seria *L'Atlàntida*, del tot concordant amb el fragment de la *Diferencia entre lo temporal y eterno* que tant va impressionar el poeta per aquells mateixos anys.

I és que el sentit del llibre del pare Nieremberg va en la direcció de demostrar l'engany de la vida terrenal —motiu pel qual cal menysprear-ne els plaers— i l'excel·lència de la vida eterna. Així, tot el que és temporal és caduc i sotmès a la desaparició, fins i tot violenta i terrorífica. El fragment que hem transcrit més amunt, que esmenta la desaparició de l'Atlàntida, forma part del capítol VII del llibre II, titulat justament «Como se han de alterar los elementos y cielos al acabarse el tiempo», continuació de tres anteriors inti-

tulats «Por qué es terrible el fin de la vida temporal», «Como aun en esta vida hace Dios rigurosísimo juicio» i «Del fin de todo tiempo», i precedent dels dos darrers del llibre II: «Como debía el mundo acabarse con fin tan espantoso, y en que se hiciese juicio general de todo él» i «Del último día de los tiempos». Entre el text transcrit i l'evidència d'aquests títols, en què abunda el sentit de «judici» diví contra els homes, hom es pot formar una idea força precisa del tipus d'impressió que n'havia de rebre un adolescent seminarista dels primers anys seixanta del segle passat: fenòmens geològics extraordinàriament devastadors al servei de la venjança divina. Aquest sembla ser el terreny adobat on Verdaguer concep la seva primera *Atlàntida*.

Cròniques i llibres d'història

Respecte a l'altre bloc bibliogràfic que esmenta Verdaguer com a origen del seu interès per la desaparició de l'Atlàntida, el de les primeres pàgines de «les antigues cròniques de Catalunya i d'Espanya», hom constata que a les notes a *L'Atlàntida* el poeta esmenta diversos autors que poden incloure's en aquest apartat: Jeroni Pujades, el pare Mariana, Pere Anton Beuter, Pere Miquel Carbonell. La vaguetat i globalitat amb què s'hi refereix, però, fan impossible de fer afirmacions fonamentades sobre el paper jugat en *Colom*. Potser, pel que interessa, més remarcable que el que en tragué d'informació útil sigui l'efecte que el poeta recorda que li feren aquestes lectures: «m'ompliren la fantasia d'aquells fets que, de tan llunyans y embolcallats ab la calitja dels temps primitius, la historia va oblidant i perdentne'l compte.»

En efecte, aquesta mena d'obres acostumen a començar per la creació del món, Adam i Eva, la seva descendència fins al Diluvi i el recomençament de la història de la Humanitat a partir de Noè. Resumint la síntesi que Jeroni Pujades féu, a la *Crónica universal del Principado de Cataluña*, de les diverses tradicions impreses que naraven els orígens de la població ibèrica, direm que un nét de Noè, Túbal, cinquè fill de Jafet, fou el primer poblador i rei de la península ibèrica on arribà pels volts del 2173 a.C. La dinastia s'estroncà amb la mort de Beto sense descendència, per allà al 1800 a.C., i es féu amb la corona d'«Espanya» Gerió, procedent de Líbia, és a dir, d'Àfrica. Gerió, amo de molts ramats, amb els quals s'enriquí, tiranitzà els habitants de la península fins que fou mort en batalla, a Andalusia, per l'egipci Osiris Júpiter que vingué a frenar els excessos del dèspota. Mort Gerió, el seu regne fou repartit entre els seus tres fills per Osiris; els «gerions» començaren a regnar cap al 1760 a.C. La identificació dels tres germans fou tal que alguns poetes en parlen com d'un únic rei amb tres caps i han passat a la posteritat representats per un sol cos de rei amb tres cares, sis braços i sis cames. Els «gerions» foren més rics i tingueren més poder que qualsevol altre príncep del seu temps, i més tirans que el seu pare. Per venjar-ne la mort, ajudaren Tifó, germà d'Osiris, a matar-lo i ocupar el seu lloc. Osiris deixà un fill «nombrado Oron Lybio, el cual aunque de poca edad, por las heróicas acciones que ya

habia hecho, y por las que hizo despues, mereció ser nombrado Hércules. Y así le nombraban el Hércules Líbico». ¹⁹ Aquest Hèrcules matà el seu oncle i organitzà una expedició cap a la península per venjar-se dels «gerions»; hi arribà per Cadis, «donde hay dos padrones que se llaman de Hércules. Y navegando por la costa de España, cerca de Gibraltar hizo poner unas columnas, ó lo que es mas verosímil, hizo alzar de tierra y piedra unos montones tan altos, que les quedó el nombre de las columnas de Hércules.» ²⁰ S'enfrontaren —segons Pujades, en combat singular— els tres germans contra Hèrcules, que els matà tots tres. Acomplerta la venjança, Hèrcules Libi marxà cap a Itàlia i deixà com a governador d'Espanya el seu fill Híspal; això s'esdevenia cap al 1716 a.C. Morts Híspal i el seu successor Hispan, Hèrcules Libi torna a Espanya, on entra, aquest cop pels Pirineus, i hi funda moltes ciutats, entre elles Barcelona. Finalment Hèrcules mor a Cadis pels volts del 1659 a.C., essent substituït per Hèssper, germà d'Atlas Itàlic, company d'Hèrcules a qui havia deixat de governador d'Itàlia quan tornà a la península. ²¹ Atlas Itàlic, però, pren el tron al seu germà i, al cap d'un temps, el cedeix al seu fill Oro o Sícor. ²²

Hom observarà en aquest resum la presència d'informacions que no concorden amb les que incorpora Verdaguer, ni a *L'Atlàntida* ni a *Colom*. Respecte al poema atlàntic, hi ha concordança pel que fa al paper llunyà de Túbal i a la fundació de Barcelona, però no als fets principals de la narració: incendi dels Pirineus, els personatges de Pirene i Geriò, les gestes d'Hèrcules a la península, el motiu de la seva partida cap al jardí de les Hespèrides, etc. I respecte a l'episodi de «L'Atlàntida enfonsada» del *Colom*, no hi trobem res que concordi amb prou justesa amb la tradició recollida per Pujades. El problema principal radica en la confusió de personatges que encarnen la figura d'Hèrcules. Verdaguer parteix del mite clàssic de l'Hèrcules grec (Alcides), del protagonista dels «dotze treballs», entre els quals hi ha l'enfrontament amb Geriò i la mort del drac que custodiava les pomes d'or del jardí de les Hespèrides. Pujades i els seus predecessors partien de l'Hèrcules libi, o africà, i s'hi reafirmen expressament quan reconeixen l'existència de l'Hèrcules grec, però neguen que fos el protagonista de gestes com la de Geriò a la península ibèrica. ²³ Com veurem en el seu lloc, el *Diccionario universal de Mitología ó de la Fábula* (1835-1838), entre d'altres, fa una certa llum sobre l'origen de la confusió; inicia el text de l'entrada «Hércules» dient que és el «nombre comun á muchos héroes de la antigüedad, célebres por su valor», i, per exemple, esmenta que Ciceró en comptava sis i Varró, quaranta-tres, entre ells l'egipci (o libi) i el grec. ²⁴

Una altra discordança entre Pujades i Verdaguer es dona respecte a l'incendi dels Pirineus, no coincident cronològicament amb els fets d'Hèrcules libi (és un fet molt més modern), i el personatge de Pirene, molt desdibuixat en els textos històrics, els quals, si bé la relacionen amb Hèrcules, no n'estableixen cap parentiu amb Túbal ni la fan protagonista de l'incendi dels Pirineus, com vol Verdaguer. Aquest, però, és un tema de *L'Atlàntida* absent de «L'Atlàntida enfonsada»; no hi entrem, doncs.

Certament les primitives cròniques de Catalunya i Espanya no són el millor lloc on buscar informació sobre la desaparició de l'Atlàntida; ens hi hem referit perquè Verdaguer les esmenta i les pren en consideració en qüestions de detall de la definitiva *Atlàntida*, però ben poc en pogué treure per al seu primitiu projecte atlàntic. Les fonts, cal buscar-les en la literatura clàssica i els textos mitològics, i en aquells d'altra mena (tractats geogràfics, especialment) que recullen el mite herculi. No abandonem, però, de moment la literatura històrica.

En documentar-se Verdaguer sobre l'expedició de Colom, es familiaritzà amb unes determinades cròniques i biografies de l'almirall, especialment amb el *Diario de a bordo de Cristóbal Colón*, transcrit per Bartolomé de las Casas, la *Historia del Almirante Don Cristóbal Colón* d'Hernando Colón, la *Vida y viajes de Cristóbal Colón* de Washington Irving, i *Cristóbal Colón* de Lamartine.²⁵ Aquesta via, si bé no li oferí massa informació sobre el mite atlàntic, almenys li'n mantingué viu l'interès i, sobretot, li justificà amb tota coherència la inclusió del relat de l'enfonsament d'aquella gran illa o continent dins *Colom*. Al capdavant, les cròniques sobre el descobriment d'Amèrica i les colonitzacions que se'n seguiren poden incloure's dins el bloc del que Verdaguer en diu «les antigues cròniques de Catalunya y d'Espanya»; ho demostra l'existència dels set volums de *Las Glorias Nacionales*, editats entre 1852 i 1854, que apleguen diverses històries universals i d'Espanya, així com cròniques. S'inicien amb la *Crónica general de España* de Florian de Ocampo i acaben amb la *Historia de los movimientos, separacion y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe cuarto* de Francisco M. de Melo; a l'endemig, les diverses continuacions de la *Crónica* d'Ocampo, els *Anales de la Corona de Aragon* de Zurita i, entre d'altres, tres cròniques de conquestes americanes: la *Historia de las Indias occidentales desde su descubrimiento hasta la muerte de Cristóbal Colón* d'Antonio de Herrera, la *Historia de la conquista, poblacion y progresos de la América Septentrional conocida con el nombre de Nueva España* d'Antonio de Solís, i la *Historia de la conquista del Perú* de Francisco López de Gomara. És un conjunt molt divers, però ordenat, des de l'època més remota, mítica, dels orígens peninsulars. Els set volums de *Las Glorias Nacionales* es troben a la biblioteca del Círcol Literari de Vic.

Així doncs, convé comprovar que els textos històrics sobre el descobriment d'Amèrica tenien present el mite de l'Atlàntida. Observem d'entrada que Verdaguer fa dir a Colom que un dels elements que alimentaren el seu projecte inicial foren els «recorts d'una gran illa que s'enfonsà al ponent d'Espanya». A partir d'aquí, «cerquí ab dale las tradiciones que com estojadas joyas guardan los pobles del Occident, y al traves de la calitja de tenebras ab que l encortinan, vegi parpallejarme ruhenta, com un altre sol naixent, la mateixa illa». Aquesta referència tàcita a l'enfonsament de l'Atlàntida es fa explícita quan l'almirall, per justificar davant dels mariners els «inundats hervatges» que semblen encallar les naus, els fa «memorias de l'Atlantida enfonsada».²⁶ Aquest passatge no és original de Verdaguer; algunes de les fonts historiogràfiques del poema recullen episodis semblants; vegeu, per

exemple, el següent fragment de la *Vida y viajes de Cristobal Colon* de W. Irving:

«Algunas ideas confusas de la antigua fábula acerca de la sumersion de la isla de Atlante, herian su mente, llenando de temores su corazón, y creian haber llegado á aquella region del Océano, adonde obstruyen la navegacion tierras ahogadas, y las ruinas de un continente entero.»²⁷

D'altra banda, en la resposta que dona Colom al diable quan aquest pretén de fer-lo desistir de seguir el seu viatge, amb l'argument que no hi ha terres més avall de les Canàries, el mateix almirall assenyala genèricament les fonts d'informació que tenia sobre la possible existència d'un altre continent, o unes illes:

«Si no hi ha terras pardalla de Tule, qui ho hauria fet escriurer a tans sabis antichs de Grecia y Roma, y ara mes de fresch a tans sabis moderns y fins a Sants Pares de l Yclesia?»²⁸

Són diversos els autors, tant entre els cronistes del Descobriment com entre els historiadors de l'antiguitat espanyola i catalana, que citen les referències a l'Atlàntida de Plató, Plini i Estrabó, per esmentar alguns clàssics, així com l'autoritat de Doctors de l'Església com Sant Ambrós, Sant Anselm o Sant Isidor. Hernando Colón, a la *Historia del Almirante*, es refereix a l'opinió expressada per Sèneca, Tucídides i Plató que «en tiempo de la guerra del Peloponeso se sumergió del todo, o por la mayor parte, una isla llamada Atlántida», opinió que considera fabulosa. Esmenta, però, com a autoritats clàssiques sobre l'existència de terra més enllà de les Canàries, Aristòtil, Plini, Ptolomeu, Sèneca i Estrabó, i com a autors moderns per a Colom, Marco Polo, Juan de Mandavila, Pierre d'Ailly i Julio Capitolino.²⁹

No podia passar per alt a Verdaguer l'interès dels historiadors contemporanis de Colom per identificar les illes descobertes. Gonzalo Fernández de Oviedo creu que eren «aquellas famosas islas Hespérides»,³⁰ el nom de les quals ell relaciona amb Hèser, «duodécimo rey de España», del llinatge de Túbal. Aquesta teoria, però, fou ràpidament contestada per altres historiadors, entre ells Hernando Colón, el pare Mariana i Antonio de Herrera. Per altra banda, un historiador de les Canàries com Juan Núñez de la Peña era de l'opinió que les Hespérides eren les Canàries, i que allí hi havia les «mançanas de oro»; els seus habitants eren les «hijas de Atlas, Rey de Mauritana, ò Marruecos, los quales se guardavan cercados de un Dragon, ò Serpiente, que nunca sabia dormir por su defensa» fins que Hèrcules, per manament d'Euristeu, anà a conquerir-les, cosa que no aconseguí, però se n'endugué les pomes d'or. És interessant la interpretació que fa aquest autor de l'episodi mític de l'Hèrcules grec: les pomes d'or que s'endugué l'heroi són «por mejor dezir las ovejas», i el drac que les custodiava era «lo aspero, y descollado de sus peñas [de Tenerife] en los Puertos» i «sus playas borrascosas», tota una

imatge de l'entorn geogràfic d'aquella illa, relacionada, com veurem més endavant, amb una versió mítica de les pomes d'or del jardí de les Hespèrides.³¹ En canvi, Waldo Giménez Romera, historiador contemporani de Verdaguer, el 1868 es referia a l'enfonsament de l'Atlàntida, aportant l'autoritat de Plató, i negava que les Canàries fossin les illes Hespèrides i les Gòrgades.³² Verdaguer, però, conegué l'opinió dels dos historiadors colombins que més li serviren de base per al *Colom*, Bartolomé de las Casas i Hernando Colón, que creien que les Hespèrides havien de ser les illes del Cap Verd o les Açores.³³ En canvi, no podem saber si coneixia un breu fragment de Plini el Vell que ja situava la fabulosa Atlàntida en relació amb les illes Hespèrides.³⁴

Així doncs, els historiadors del descobriment d'Amèrica s'interessen, en principi, per la situació geogràfica de les illes Hespèrides i només anecdòticament pel mite de les pomes d'or. A Verdaguer, li justificaven la relació entre els dos temes del seu poema: descobriment del Nou Món i enfonsament de l'Atlàntida, però no li oferien material suficient per a bastir el contingut de l'esborrany que coneixem de «L'Atlàntida enfonsada».

Les fonts clàssiques

No trobem ni en els textos clàssics ni en els diccionaris de mitologia que podia consultar Verdaguer cap relat que contingui el conjunt argumental que ens ofereix «L'Atlàntida enfonsada». Sí que trobem diversos textos que narren alguns dels elements temàtics de l'episodi verdaguerià, sovint, tot i que no sempre, amb independència entre ells. La majoria de textos clàssics o parlen de l'enfonsament de l'Atlàntida, o, dins el conjunt dels treballs d'Hèrcules, de les gestes d'aquest heroi en relació amb Gerió i amb el jardí de les Hespèrides. En menys casos, l'activitat d'Hèrcules per la península ibèrica i pel nord d'Àfrica és relacionada directament o indirecta amb l'enfonsament de l'Atlàntida en atribuir-se-li l'obertura de l'estret de Gibraltar. En aquests relats, però, i a diferència de l'organització temàtica que desenvoluparà Verdaguer en el seu poema, el treball de les pomes d'or és independent i, doncs, no és inclòs temporalment dins el de la mort de Gerió. D'altra banda, res no hi trobem sobre la salvació d'Hesperis per part d'Hèrcules. La reina de l'Atlàntida verdagueriana és pràcticament absent dels textos clàssics sobre el jardí de les Hespèrides. Cal convenir que fou Verdaguer qui conformà en una unitat narrativa aquells diversos elements, als quals encara molt aviat n'afegiria de nous (Pirene i l'incendi dels Pirineus), fins i tot caient en incoherències cronològiques. El camí més operatiu, doncs, porta a resseguir els dos grans conjunts temàtics per separat.

L'enfonsament de l'Atlàntida

Aquest és, sens dubte, el primer mite que impressionà Verdaguer; ho confirmen els diversos testimonis que hem aportat del mateix poeta sobre

l'origen del seu interès pel tema. Es tracta d'un mite amb un origen ben documentat: és recollit per primera vegada en dos diàlegs de Plató, *Timeu* i *Crítias*, que n'atribueixen un primer relat a Soló, un dels set llegendaris savis de Grècia. Totes les referències posteriors es remeten a aquests textos platònics. D'altra banda, fenòmens geològics semblants al de l'enfonsament d'una illa, i especialment diluvis, són presents en la literatura mitica de moltes cultures —en la grega i la llatina també—, i són fàcilment assimilables al que ara ens ocupa. Atesa la possible relació del diluvi de la primera *Metamorfosi* d'Ovidi amb el poema verdaguerià, l'analitzarem també en aquest apartat.

Els dos Diàlegs de Plató

El manuscrit 374-IV de la Biblioteca de Catalunya conté en quatre folis la transcripció, en llatí, de mà de Verdaguer i en el tipus de lletra anterior a mitjan 1874, de poc més de la segona meitat del *Crítias*, és a dir, exactament la part dedicada a l'Atlàntida en aquest diàleg.³⁵ Hem de creure, doncs, que Verdaguer coneixia els dos diàlegs de Plató abans d'enllestir *L'Atlàntida* i, tot i no tenir-ne cap constatació documental, també durant la preparació de *Colom*; entre altres motius, pel que hem assenyalat, que tots els textos clàssics i històrics que es refereixen a l'enfonsament de l'Atlàntida es remeten a aquells diàlegs. I això, malgrat el que podria deduir-se de la lectura dels primers mots del pròleg del poeta a *L'Atlàntida*, que podrien fer pensar que llegí el *Crítias* un cop enllestit el seu poema.³⁶

La lectura dels dos diàlegs platònics aporta la informació fonamental que ha anat passant al llarg dels segles als tractats històrics i mitològics que es refereixen a l'enfonsament d'una gran illa o continent on ara hi ha l'oceà atlàntic. Una informació relativament concisa, que se cenyeix exclusivament al record d'aquella illa i del terratrèmol i les inundacions que en causaren la desaparició. Crítias, el narrador dels dos diàlegs, s'hi refereix com a un fet geològic extraordinari amb què Júpiter castigà els habitants de l'illa, a causa de la seva degeneració. Convé tenir present que en tots dos diàlegs el relat de l'enfonsament de l'Atlàntida es troba en un context de referències a molts d'altres cataclismes d'aquesta mena, per bé que el de la gran illa sigui el més destacat.

Al *Timeu* un sacerdot egipci narra a Soló la guerra d'Atenes contra l'Atlàntida. Aquesta illa-continent, més gran, segons el narrador, que Àfrica i Àsia juntes, era regida per un fort i expansionista poder reial. Després d'haver estat vençuda per Atenes, unes grans convulsions de la terra hi provocaren inundacions i, en un sol dia i una sola nit, l'Atlàntida desaparegué sota les aigües. El tema de l'enfonsament de la mítica illa hi és només indicat i gens desenvolupat narrativament. Convé, però, retenir que al final del relat es fa referència a la impossibilitat, des d'aleshores, de navegar per les aigües que cobreixen l'Atlàntida, a causa de la quantitat de fang allí dipositat;³⁷ aquesta creença, que és present en diversos textos històrics i biogràfics sobre Colom i

també en el poema verdaguerià, és corroborada en el *Critias*. Aquest diàleg complementa el relat del Timeu, però es detura sobretot en la descripció de l'illa i la seva forma de govern. Quan els déus es repartiren el domini sobre el món creat, l'Atlàntida correspongué a Neptú, el qual començà la urbanització de l'illa, formant per mitjà d'un fossat enorme una illa més petita al centre de la continental; els seus successors ampliaren la comunicació de l'illa interior amb la resta del territori a través d'una xarxa de canals navegables des del mar fins al centre, salvables, els canals, per molts ponts. Una obra extraordinària d'enginyeria. El fill gran de Neptú fou Atlas, de qui prengué nom l'illa, la qual fou governada durant moltes generacions per les lleis que havia establert Neptú, seguides fidelment pels seus habitants. Fins que arribà la desobediència i la degeneració. Aleshores Júpiter volgué castigar aquell poble per atreure'l de nou a la virtut; per això, reuní els déus i els parlà... Però aquí s'interromp el diàleg, just quan havia de començar el relat de la venjança divina en forma de terratrèmols i destrucció de l'Atlàntida.³⁸ Verdaguer no hi pogué trobar cap detall que li servís per al seu projecte. Millor dit, sí que n'hi trobà un: aquell extraordinari fet geològic es produí per venjança divina contra els homes que s'havien apartat del bé. En conjunt, i més si tenim en compte que el poeta desestimà la informació fonamental del *Critias* sobre l'Atlàntida (l'organització civil i, sobretot, l'extraordinària ordenació urbana de l'illa), els textos platònics no li oferien cap mínim esquema del que podia ser un relat d'aquell terrabastall geològic; només el podien incentivar a treballar en un tema, narrativament parlant, encara verge.

La primera «Metamorfosi» d'Ovidi

La primera *Metamorfosi* d'Ovidi, especialment el llarg fragment comprès entre els versos 163 i 451, podria llegir-se, sense massa esforç d'adaptació, com si fos —que no ho és— la continuació del *Critias*. Aquest fragment conté el relat d'una assemblea dels déus convocats per Júpiter, que els ennova de la seva voluntat de destruir la raça humana, ja que els homes han anat degenerant i han arribat a plantar cara als déus; acte seguit es produeix un gran diluvi i la devastació de la terra, que no es detura fins que només resten vius una parella d'humans, innocents i devots, els quals l'hauran de repoblar de nou. Maria Condeminas identificà entre els papers que ordenà de Verdaguer una còpia del poeta, que ella data «probablement» entre els anys 1865 i 1867, d'un fragment d'una traducció francesa del llibre I de les *Metamorfosis*, referit, segons es desprèn de la consulta al manuscrit 374.IV (folis 29v-30r), al passatge del diluvi (la còpia conté aproximadament els vv. 262-312). Condeminas considera que es tracta de «la font d'informació més important (...) que Verdaguer utilitzà per a descriure el Diluvi i el gran terratrèmol que ocasionà la desaparició de l'Atlàntida», i conclou: «la influència d'aquesta descripció d'Ovidi es pot traçar ja, palesament, en el primer esborrany de *L'Atlàntida*, és a dir, en l'esborrany en prosa de «L'Atlàntida enfonsada»».³⁹

En canvi, Joan Bastardas, que ha estudiat amb detall la presència de motius ovidians en *L'Atlàntida*, n'esmenta uns quants en relació amb el text verdaguerià presentat als Jocs Florals i edicions posteriors i, en algun cas, amb el text del «manuscrit de Vic» (1868); es mostra, però, escèptic respecte d'aquesta presència en el text de «L'Atlàntida enfonsada»: «És una influència de caràcter difús que no es concreta en detalls i, conseqüentment, difícil de provar». El resultat de la seva anàlisi permet de creure que la influència d'Ovidi anà creixent i concretant-se en elements verbals determinats a mesura que Verdaguer avançava en l'elaboració de *L'Atlàntida*; així, seria mínima en l'estadi primitiu que ara ens interessa, constatable ja en «L'Atlàntida de Vic» (sobretot en el cant I, «L'incendi dels Pirineus», significativament absent de «L'Atlàntida enfonsada»), i plenament manifesta en les edicions dels Jocs Florals i posteriors.⁴⁰ Confrontats els dos textos —el d'Ovidi i el de Verdaguer—, hom ha de considerar plenament justificat el dubte sobre l'ascendent del text ovidià sobre «L'Atlàntida enfonsada», però no podem descartar que el poeta conegués el text d'Ovidi i que, malgrat no seguir-ne fidelment els detalls, el tingués present durant la redacció del seu poema. Al capdavant, cal no ignorar que el que conservem de «L'Atlàntida enfonsada» és tan sols un esborrany.

La primera *Metamorfosi* s'inicia amb la narració de l'ordenació divina del caos, a l'origen del món, que culmina amb la creació de l'home. A partir d'aquí se succeïxen les quatre edats primeres de l'univers, la d'or, la d'argent, la de bronze i la de ferro, que es caracteritzen per una progressiva degradació que va des de la situació idíl·lica de la primera, en què l'home «sense cap mena de regent, espontàniament, sense llei, practicava la fe i la justícia», fins a la darrera, en què esclatà «tota impietat, i van fugir la pudícia i la veritat i la bona fe, i en lloc d'elles vingueren els fraus i l'astúcia i les arteries i la violència i el desig criminal del guany». Algunes criatures humanes arribaren a fer front als mateixos déus construint una altíssima torre contra el cel: «diu que els Gegants van provar d'atènyer el reialme del cel i van alçar a l'alta estelada les apilades muntanyes», però Júpiter els destruï la torre i els soterrà. Això no obstant, els homes que sobrevisqueren seguiren menyspreant els déus i exercint crueltat i violència. És aquí que Júpiter decideix de convocar els déus i els anuncia el càstig per als humans, que suposarà la devastació de la terra per mitjà de l'acció de l'aigua, tant per la pluja impetuosa i desfermada com pel desbordament dels rius i dels mars. Més enllà del relat del diluvi, cal remarcar una dada: la preocupació dels déus per la terra un cop desapareguda la raça humana; Júpiter, però, ha previst una nova repoblació «i els promet, diferent del poble d'abans, una nissaga de meravellós origen».⁴¹

La narració del diluvi a *Les Metamorfosis* és força breu: no arriba a la quarantena de versos, però són suficients per donar-ne la dimensió anorreadora; el recurs més emprat és el del «mundus inversus»,⁴² el capgirament de l'estat de coses habitual, la transmutació d'allò considerat impossible en possible:

«L'un és dalt d'un turó; l'altre seu en una barca corbada i mena els remes on havia llaurat fa poc temps. Aquell navega sobre les seves messes i sobre els teulats submergits de la seva masia, i aquest agafa un peix en el cim de l'om; es clava l'àncora per atzar en la prada verda i les carenes corbes aixafen les vinyes que són a sota, i on adés esbrotonaven l'herba les cabretes lleugeres, ara hi posen el cos les foques deformes.

S'admiren les Nereides de veure sota l'aigua vergers i ciutats i cases, i habiten els dofins les bosquíries, envaeixen les altes branques i sacsegen els roures en topar-hi. Neda el llop entremig de les ovelles, s'enduu l'ona els lleons rossencs, l'ona s'enduu els tigres; ni les forces llampegants serveixen al senglar, ni les potes ràpides al cèrvol emportat (...)⁴³

«L'Atlàntida enfonsada», i la resta de textos atlàntics verdaguerians, presenta una diferència substancial respecte d'Ovidi: Verdguer concep una acció humana, heroica, enmig del diluvi —la salvació d'Hesperis per Hèrcules, la lluita contra els atlants, la traïció de Gerió—, una acció que en bona mesura es comporta com a eix entorn del qual gira el relat diluvià. Més encara, és l'heroi del poema el qui origina el gran daltabaix en obrir l'estret de Gibraltar. Aquest fet distingeix el text verdaguerià del d'Ovidi; així i tot, algun detall de *Les Metamorfosis* sembla tenir, ni que sigui mínimament, un ressò a «L'Atlàntida enfonsada»: el breu fragment següent de Verdguer, amb els dofins i la convivència d'animals marins i terrestres, no desdiu del darrer paràgraf transcrit d'Ovidi i podria considerar-se un dels pocs exemples de «L'Atlàntida enfonsada» de motiu ovidià a l'estil dels analitzats per Joan Bastardas:

«Los delfins passen bronzents pel seu costat [d'Hèrcules]. Las feras de mar y terra barrejadas i enrotllan ragullosas ab boca badant pera arraulirlo y, ab son brahon, semblan al de la mar inmensa, las balenas esglayan a sa dolsa companya q[ue] s abraça mes fort a sas espatllas.»⁴⁴

Amb tot, l'interès principal que la primera *Metamorfosi* té per a la gènesi de *L'Atlàntida*, i doncs primerament per a la de «L'Atlàntida enfonsada», radica en dos punts: a) que el diluvi es produeix com a acte de venjança divina contra els homes que han gosat fer front als déus, i b) l'establiment d'un nou ordre humà, acordat amb la voluntat divina, que s'escamparà per la terra un cop desapareguda la nissaga pecadora. El primer d'aquests temes, present ja en els diàlegs de Plató, és justament el que va impressionar Verdguer en aquella primitiva lectura del pare Nieremberg. El segon és protagonitzat, en la primera *Metamorfosi*, per la parella formada pels pietosos Deucalió i Pirra, únics supervivents del diluvi, salvats al cim del Parnàs on veneraven Temis; per indicació d'aquesta deessa, repoblaren la Terra.⁴⁵

Aquest tema es concreta, a «L'Atlàntida enfonsada» i en els textos posteriors, en l'establiment d'Espanya com a hereva del continent enfonsat, regida per Hèrcules i Hesperis, salvats de la desfeta, els quals, després de plantar prop de Cadis un brot del taronger de l'hort de les Hespèrides —símbol de la continuïtat d'aquell món—, hi escampen, a través de la seva descendència, la nova religió, la del Déu desconegut, és a dir, la cristiana:

«Her[cules], apres de trasplantar a las voras del Tajo de dauradas arenas lo brot de taronger q[ue] un dia havia de fer ne un altre jardi de les Hesp[erides]; després d'asseurese ab sa Hesp[eris] de Gerio en lo trono ruentissim, d'haverlos a ella y a sos fills, q[ue] foren la llavo dels esp[anyols] d'ara, ensenyat a adorar al D[eu] desconegut y bastirli temples, aixecà ala boca del estret, com sabs prou, duas pilastras de pedra y en ellas escrigue ab la punta de la clava l tan sabut retol de Non pl[us] ul[tra].»⁴⁶

La similitud de plantejament entre el text d'Ovidi i el de Verdaguer sembla, doncs, provada. D'altra banda, és molt més ric, com a possible font i, simplement, des d'un punt de vista literari, aquest text d'Ovidi que el que oferia al poeta la narració del diluvi bíblic. No sabem si Verdaguer coneixia altres versions sobre el mite del diluvi i la seva funció aniquiladora d'una raça per donar pas a una altra de millor; es tracta d'un mite present en cultures primitives molt diverses: a més de la llatina i la cristiana, el trobem, per exemple, a la sumero-accàdia (*Atra-Hasis*) i en alguna de les precolombines (*Popol-Vuh*). El més probable, però, és que Verdaguer no conegués aquestes fonts.

Altres autors

Són diverses les referències que fan altres autors clàssics —historiadors, geògrafs, naturalistes, literats— al mite de l'enfonsament de l'Atlàntida, o simplement a l'existència, fabulosa o històrica, d'aquella illa-continent. Alguns parlen genèricament de fenòmens geològics extraordinaris i devastadors soferts per la Terra, semblants als causants de la desaparició de l'Atlàntida: una mostra d'aquests darrers la trobem al llibre VI de les *Naturales Quaestiones de Sèneca*, titulat *De Terrae motu*. El seu caràcter anecdòtic o únicament exemplificador, però, els fa poc rellevants com a possibles fonts per al poema verdaguerià. Si el poeta conegués aquests textos, no en pogué extreure més que un renovat interès pel mite que ja li interessava. Vegem-ne els dos casos més significatius.

Un dels autors que es refereix de passada a l'enfonsament de l'Atlàntida és Plini el Vell al llibre II de la *Naturalis Historia*. Allí, en els capítols LXXIX a XCIII, passa revista a les diverses causes de fenòmens tals com terratrèmols —terrestres i marins—, desaparició d'illes i, per contra, aparició de noves, ajuntament d'illes a terres continentals, etc.; el seu discurs és ple

d'exemples coneguts i, entre ells, al fragment XC, esmenta la desaparició de l'Atlàntida:

«La natura ha fet desaparèixer del tot certes terres; de primer, si hem de creure Plató, aquella on hi ha ara la mar Atlàntica —extensió immensa». ⁴⁷

Com hom pot veure, la referència és mínima i tradueix un cert escepticisme respecte a la veracitat del relat platònic. ⁴⁸ A remarcar, només, el context en què apareix, semblant al del pare Nieremberg (inventari de fenòmens devastadors), tot i que amb una finalitat ben diferent.

D'altra banda, Virgili, a *L'Eneida*, incorpora algunes referències a fenòmens propers al que ens ocupa de Verdaguer; especialment en els versos 414-419 del cant III, en fer-se esment de l'obertura de l'estret de Messina. Més vaga és encara i, doncs, de menys interès la referència al «diluvi del mar» del vers 205 del cant XII. ⁴⁹

Aquest conjunt de referents tenen la virtut almenys de demostrar la recurrència del tema dels grans terrabastalls en la literatura clàssica, qüestió que facilita la comprensió, si no de la tria del tema atlàntic per part de Verdaguer, sí de la seva propietat per a un projecte de poema francament ambiciós.

Diccionaris de Mitologia

Verdaguer pogué tenir a l'abast, sense massa dificultats, almenys cinc diccionaris de mitologia molt complets, diversos exemplars dels quals es conserven encara avui en les biblioteques vigatanes que freqüentava el poeta: ⁵⁰ el *Teatro de los Dioses de la Gentilidad* (primera i segona part) de fra Baltasar de Vitoria (1702), *La Mythologie et les Fables expliquées par l'histoire* de Banier (8 volums, 1737-1740), *Pantheum mythicum, seu fabulosa Deorum historia* de Francisco Pomey (1752; n'hi havia versió espanyola, en dos volums, de 1764), *Le grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* de Louis Moréri (10 volums, 1759), i el *Diccionario universal de la Mitologia ó de la Fábula* de B.G.P. (2 volums, 1835-1838). D'ells, dos donen alguna informació sobre l'existència de l'Atlàntida i, òbviament, parteixen de la informació platònica. El *Diccionario universal de la Mitologia ó de la Fábula* es limita a la següent definició:

«Isla fabulosa que Platon coloca en el Océano hácia el estrecho de Gibraltar y que supone haberse sumergido.» ⁵¹

Louis Moréri és més explícit, de manera que l'entrada «ATLANTIDE» de *Le grand Dictionnaire historique* podia despertar un cert interès a Verdaguer; després d'afirmar més o menys el mateix que l'anterior, indica que considera la informació de Plató bàsicament històrica i relaciona l'Atlàntida amb Amèrica:

«Il y a eu un très-grande isle habitée vis-à-vis du détroit, que nous appellons aujourd'hui de Gibraltar; elle étoit voisine d'autres isles, & d'un continent opposé; tout cela est très-possible.

(...)

les Egyptiens racontaient que leur Hercule, surnommé Osiris, soumit tous les peuples depuis l'Orient jusqu'au détroit des deux côtes; que ce détroit fut depuis appelé de son nom; qu'Osiris passa ensuite dans une grand isle, située dans une vaste mer, & y établit une colonie sous le commandement de Neptune, l'un de ses neveux. Voilà l'origine de la fable racontée par Platon.

(...)

La grandeur de cette isle a fait croire à quelques-uns que c'étoit l'Amérique (...) L'Atlantide doit avoir été voisine du détroit de Gibraltar (...) Il est plus naturel de croire que l'Amérique est ce continent désigné par Platon au-delà de l'Atlantide & des isles voisines.»⁵²

D'aquests textos no se n'extreu res que no donés ja la seva font clàssica, però les elucubracions de Moréri posaven en relació els dos grans espais geogràfics que finalment Verdaguer lligaria amb el seu poema.⁵³

Les llegendes hercúlies

Com hem indicat més amunt, l'altre gran bloc temàtic de «L'Atlàntida enfonsada» és configurat per la interconnexió de dues llegendes protagonitzades per Hèrcules i reportades per les diverses tradicions sobre els «treballs» del déu/heroi grec: la de l'arrabassament de les pomes d'or del jardí de les Hespèrides i la de la mort de Gerió.

Així com hem vist que Virgili, en esmentar el regne d'Atlas ja es referia a l'arbre sagrat del temple de les Hespèrides, custodiat per un drac, també narra, al cant VIII de *L'Eneida*, la història d'Hèrcules i Cacus, amb esment explícit a «Alcides, el màxim / justicier, superb per la mort de Gerion triforme / i pel botí». L'autor llatí, doncs, es fa ressò d'ambdues tradicions, com d'altres autors ja havien fet, sense que cap d'ells, però, en doni un relat mínimament extens. Hesíode, per exemple, a la *Teogonia*, d'una banda esmenta les Hespèrides com a filles de la Nit, les caracteritza amb una veu harmoniosa i en remarca simplement que tenen cura de les pomeres de les pomes d'or a l'altra riba de l'Oceà i, d'altra banda, esmenta dos cops Gerió, fill de Crisaor i Calírroe, mort per Hèrcules.⁵⁴

Qui probablement dona una narració més completa del mite del jardí de les Hespèrides és Lucà, al cant IX de la *Farsàlia*; allí, en esmentar la llacuna Tritònia, a Líbia (nom genèric d'Àfrica entre els clàssics), diu:

«Por sus inmediaciones se desliza el silencioso río Leto: que, según se dice, transporta desde las vetas del infierno el olvido, y se halla el jardín de las Hespérides —otrora vigilado por el dragón siempre en vela—, esquilado, después que se vio desprovisto de su follaje. Antipático, pues desautoriza a la época añeja su tradición, y llama a los poetas a la realidad: había una selva de oro, ramas cargadas de riquezas y dorados frutos, un coro de muchachas guardián del nítido bosque y un dragón que jamás rendía al sueño sus ojos, enroscado en los troncos doblegados al peso del rutilante metal. Arrebató el Alcida a los árboles su producto y al bosque su cosecha y, dejando las ramas desnudas, sin su carga, llevó al tirano argólico las refulgentes manzanas.»⁵⁵

La notícia és breu i esquemàtica i relacionada amb els treballs d'Hèrcules, al servei d'Euristeu. Aquests mites clàssics, però, donaren peu a l'obra d'Enric de Villena de finals del segle XV.

Los doze trabajos de Hércules

En aquesta obra d'esperit humanista, Villena organitza el relat de cada un dels dotze treballs de l'heroi grec en quatre apartats: «Historia nuda», «Declaración», «Verdad» i «Aplicación», a través dels quals pretén donar notícia de cada un d'aquells fets, interpretar-ne el sentit allegòric, justificar-ne la font i extreure'n una lliçó. Es tracta, doncs, d'una obra clarament didàctica que posa l'ensenyament moral per sobre de l'interès literari.

No podem assegurar que Verdaguer conegués l'obra de Villena, ja que només n'existien dues edicions molt antigues (de 1483 i 1499); sabem, però, que coneixia l'existència del llibre i que li interessava: la seva referència bibliogràfica és la primera que trobem en un llistat que el poeta es féu, d'obres relacionades amb Colom, Amèrica, l'Atlàntida i Hèrcules, darrera d'una invitació de la «Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País» d'abril de 1871.⁵⁶ Que consti en aquesta llista pot indicar, amb molta probabilitat, que no coneixia, almenys directament, aquella obra i que la buscava (n'esmenta concretament l'edició de 1483). Podia, però, tenir-ne una notícia suficient i, fins i tot, haver-la consultada i tenir-la a la llista d'obres que voldria posseir. Amb totes les reserves, doncs, que fan al cas, intentarem de veure quins elements d'aquesta obra podien ser d'interès per a Verdaguer.

Sens dubte, els tres «treballs» més remarcables en relació amb «L'Atlàntida enfonsada» són el IV, referit a «como fue ganada la manzana de oro que guardava el dragon», el X, amb el relat de la mort de Cacus, i el XII, sobre el sosteniment del cel per part d'Hèrcules, per ajudar Atlas. Els dos primers ofereixen un contingut temàtic fonamental en el poema verdaguerià; el XII completa el marc de referències a considerar des d'una perspectiva més intencional i, en el fons, ideològica.⁵⁷

La «*historia nuda*» del capítol IV sintetitza el mite del jardí de les Hespèrides segons l'havia anat transmetent la tradició (el mateix Villena n'esmenta la font: Lucà). Atlas posseeix un esplèndid jardí amb arbres que donen fruits d'or, al mig dels quals, un de més alt i meravellós, amb «*la mas fermosa e de mayor valia mançana*»; un drac enrotllat a l'arbre el guarda; la porta del jardí és custodiada per les tres hespèrides. Hèrcules, que coneix l'existència del jardí, hi pot entrar, un cop guanyades les guardianes «*por continuados ruegos e dulçes palabras*»; venç al drac, pren la poma d'or i la va a oferir a Euristeu. Remarquem alguns detalls d'aquest relat: a) no hi consta l'existència d'Hesperis; b) el motiu de l'anada d'Hèrcules al jardí: aconseguir les pomes d'or sense altre interès; i c) la tàctica d'entrada al jardí: per seducció de les hespèrides. Els dos darrers punts s'expliquen per la intenció moral del relat de Villena: Hèrcules és «*el deseoso de saber*» que accedeix a la pomera dels fruits d'or (l'arbre de la filosofia), a través de les guardianes (la intel·ligència, la memòria i l'eloqüència). En relació amb el text verdaguerià, la no existència d'Hesperis, d'una banda, treu dramatisme a l'acció i, de l'altra, ceneix la gesta d'Hèrcules exclusivament a la presa de les pomes.

La «*historia nuda*» del capítol X es destaca per la seva absoluta independència respecte a la gesta del jardí de les Hespèrides. Hèrcules va a Espanya per posar ordre al govern de Geriò i, un cop això aconseguit, se'n va a Itàlia on tindrà lloc el treball de la mort de Cacus. A «*L'Atlàntida enfonsada*», en canvi, Hèrcules, després d'haver matat Cacus, s'adreça a Espanya de camí cap a l'Atlàntida, ja que vol «*saber novas de la vidua d Atlas*»; allí troba Geriò, el qual, ara sí concordant el text de Villena amb el de Verdaguer, té por de l'heroi grec, no gosa enfrontar-se-li i, per evitar-lo, el desvia cap a altres interessos: el possible esposori amb Hesperis.⁵⁸ A remarcar també que el destí de les pomes d'or arrabassades per Hèrcules segons Lucà i Villena (Euristeu), a causa de la manipulació del tema en mans de Verdaguer, no concorda amb el que el nostre poeta li assigna (Hesperis). Amb tot, i malgrat el diferent desenllaç de la trobada entre Hèrcules i Geriò en els dos textos, convé retenir dos elements de similitud: la ja esmentada actitud poruga de Geriò davant l'heroi grec, amb l'oferta d'una via dissuasiva (ofrena dels seus ramats de vaques o guiatge cap a Hesperis), i el paper de justicier d'Hèrcules, vell «*desfazedor de entuertos*», que, amb la mort de Geriò, retorna a Espanya l'ordre establert pels déus.

Finalment, la «*Declaración*» del darrer treball és remarcable per tres motius: a) perquè esmenta la mítica lluita d'Hèrcules contra els gegants; b) perquè es refereix de nou al motiu de la intervenció d'Hèrcules i, al capdavant, a la seva missió divina: eliminar l'imperi del vici i la maldat; i c) perquè posa de relleu la voluntat dels gegants d'enderrocar el cel, per enveja de Déu, o dels déus. Tots tres punts es relacionen directament amb el conjunt de poemes atlàntics de Verdaguer. Des de «*L'Atlàntida enfonsada*», Hèrcules és el vencedor dels gegants malèfics —dels «*monstruos*»— i el restaurador del bé i de la justícia, amb l'ajut de l'«*angel esterm[ina]dor*». I la revolta dels atlants contra el cel és manifesta, ja sigui amb la construcció d'una torre que els

permeti d'arribar-hi, ja sigui amb l'actitud irada que tenen a «L'Atlàntida enfonsada», en veure's vençuts per l'heroi grec, de llançar arbres i roques contra el cel.⁵⁹

Diccionaris de Mitologia

Tres dels cinc diccionaris de mitologia que hem esmentat més amunt s'estenen de manera considerable sobre els principals elements dels mites herculis presents a «L'Atlàntida enfonsada»; són els de Banier, Moréri i B.G.P., i si bé no són del tot coincidents en les informacions que aporten, la seva consulta és molt útil per fonamentar el corpus argumental del poema de Verdaguier. Resseguiem, per tant, la presentació que fan dels diversos elements mítics que ara interessen.

1. Atlas i Hesperis

A banda de la llegenda d'Atlas sostenint l'esfera celest i l'ajut que en aquesta tasca li prestà Hèrcules, B.G.P. es refereix a aquell tità com al «dueño del jardín de las Hesperidas que producía las manzanas de oro»,⁶⁰ i Banier, seguint Diodor de Sicília, esmenta el matrimoni d'Atlas amb Hesperis, la seva neboda, filla del seu germà Hesperus, matrimoni del qual nasqueren set filles anomenades Atlàntides o Hespèrides.⁶¹ Cal advertir, però, que el personatge d'Hesperis, tan important en el poema verdaguierà, a penes és esmentat en aquests diccionaris ni en les seves fonts clàssiques, i quan apareix no és revestit de cap mena de relleu pel seu paper en la mitologia.

2. Les Hespèrides

Alguns autors, com Pomey, les fan filles d'Hesperus, tot i que la majoria n'atribueixen la paternitat a Atlas; també hi ha divergències quant al nombre, que va de tres a set, i, fins i tot, quant al nom (Atlàntides o Hespèrides). En tots els casos, però, habiten i custodien el famós jardí dels arbres de les pomes d'or, amb l'auxili del drac. Acostumen a ser caracteritzades per la seducció de la seva veu. B.G.P., però, distingeix entre Atlàntides i Hespèrides; de les primeres en compta set i les considera filles d'Atlas i Plèione; en morir, es convertiren en estrelles amb el nom de Plèiades. Pel que fa a les Hespèrides, les fa filles, com hem dit, d'Atlas i Hesperis, n'esmenta les diverses tradicions quant al seu nombre i les relaciona amb el jardí del seu nom i amb el dotzè treball d'Hèrcules.⁶²

On també hi ha divergència és en el motiu de la relació de les Hespèrides amb Hèrcules; la tradició més difosa és la que es correspon amb el treball d'Hèrcules esmentat més amunt: Euristeu hauria enviat Hèrcules al jardí de les Hespèrides a buscar les pomes d'or i allí haurien entrat en contacte. L'altra tradició, però, que B.G.P. associa amb les Atlàntides —tot i que, citant Diodor de Sicília, també amb les Hespèrides—, però Banier només amb

aquestes darreres, diu que Busiris, rei d'Espanya (o d'Egipte), les hauria fetes raptar pels pirates, atret per la fama de la seva bellesa i la seva intel·ligència; Hèrcules les hauria salvades dels pirates i retornades a Atlas, el qual, en agraïment, li hauria ofert les pomes d'or que volia. I encara hi ha qui considera que Atlas hauria ofert les pomes a Hèrcules en correspondència per haver-lo ajudat a sostenir el cel.

Constatem encara que, en contrast amb la informació que els textos clàssics i els diccionaris de mitologia ofereixen sobre les Hespèrides, pràcticament no hi ha informació sobre els atlants, entesos com a fills d'Atlas i Hesperis, i doncs germans de les Hespèrides, com vol Verdaguer en el seu poema. La denominació d'«atlant» no abasta més enllà que la d'habitant de l'Atlàntida. Com a molt, podem recollir la informació de Banier en el sentit que sis filles d'Atlas es van casar amb prínceps titans,⁶³ i posar-la en relació amb el fet que a *L'Atlàntida* (cant III) les Hespèrides estan a punt de casar-se amb els seus germans atlants, els quals en determinats moments són considerats titans.

3. Les pomes d'or

Seguint Diodor de Sicília, quatre dels diccionaris que utilitzem assenyalen el possible caràcter simbòlic de les pomes d'or, les quals, de fet, serien ovelles d'un color daurat molt particular. Segons aquesta versió, el drac no seria altre que el pastor, fort i valent, que matava tothom qui s'acostava a robar una ovella.⁶⁴ B.G.P. esmenta encara altres interpretacions simbòliques d'aquests fruits, no recollides en els altres diccionaris,⁶⁵ però, a més, dona una informació que pot ser preciosa pel que ens afecta. Després de transcriure la versió de Diodor de Sicília, diu: «Por estas manzanas de oro han entendido muchos sabios las naranjas o limones.» Banier, per la seva banda i sense entrar-hi amb més detall, es refereix al jardí de les Hespèrides dient:

«dans la Mauritanie Tingitane il y en avoit de très-beaux; & les Poëtes ont appellé des Pommés d'or, les Oranges, & les Citrons dont ils étoient remplis, pendant que les Dogues qui les gardoient, ont été regardés comme des Dragons.»⁶⁶

Aquests dos darrers textos són dels pocs que justifiquen la versió verdagueriana de les taronges d'or enlloc de la comunament difosa, des dels clàssics més primitius, de les pomes d'or.

4. Geriò

És esmentat com a fill de Crisaor i Calirroo, i rei, segons Pomey, de les Balears i, segons B.G.P., d'Eritíia i de la Bètica. Amo de grans ramats de bous, era representat com un gegant amb un cos i tres caps o, d'altres vegades, amb tres cossos i tres caps. Tots els diccionaris de mitologia citen la seva mort en

mans d'Hèrcules, però cap d'ells no el relaciona amb l'interès d'aquest heroi per Hesperis i pel jardí de les Hespèrides. B.G.P. apunta algunes possibles interpretacions dels tres cossos, referides a l'existència de tres germans gerions o a tres cossos d'exèrcit a les ordres de Gerió, etc.,⁶⁷ com és recollit per la *Crònica* de Pujades.

5. Hèrcules

Ja hem dit que hi ha una certa confusió entorn a la denominació d'Hèrcules en els diccionaris de mitologia, a causa dels diversos personatges que han passat al llegendari amb aquest nom. Moréri, de qui treu la informació B.G.P., afirma que «c'est un nom commun à plusieurs héros de l'antiquité, célèbres par leur valeur» i n'assenyala les diverses tradicions que arriben a donar, segons Varró, quaranta-tres Hèrcules diferents. El que s'ha imposat a tots, però, ha estat el grec, fill de Júpiter i Alcmena. La superioritat de la cultura grega féu que associés al seu heroi totes les gestes dels altres Hèrcules.⁶⁸ Això explica que gestes atribuïdes a l'Hèrcules egipci, les trobem assumides pel grec en la tradició predominant que ens ha arribat i, en conseqüència, que Verdaguer parteixi d'aquesta tradició per a la configuració del seu heroi.

El corpus mític relatiu a la figura d'Hèrcules s'estructura entorn dels seus famosos «treballs»: entrant a la maduresa, l'heroi reflexionà sobre el seu destí i decidí de seguir la Virtut i el Valor; per això, es posà al servei d'Euristeu, rei dels argòlides —alguns mitòlegs diuen que per obediència a l'oracle d'Apol·lo—, el qual li encarregà les tasques més dures i difícils. El més comú és comptar en dotze els seus treballs, per bé que no tots els autors coincideixen en els mateixos, a causa que s'atribueixen a Hèrcules moltes altres accions destacades. Moréri, però, que dona la llista més extensa de treballs, n'arriba a comptar trenta-set. Això fa, per exemple, que el combat contra Gerió, que Enric de Villena no comptava com a treball per ell mateix, sigui considerat així per B.G.P., el qual el considera en desè lloc, dins els dotze que ressenya, just abans del de la presa de les pomes d'or. Dins el llarg llistat que dona Moréri, hi assenyala els següents en un ordre seguit:

«XI. Il fit mourir Busiris, roi d'Égypte, & ceux qui se retiroient chez lui. XII. Il étouffa à la lutte le géant Anthée. XIII. Il sépara les montagnes de Calpé & d'Abila, qui étoient auparavant jointes. XIV. Il enleva les pommes du jardin des Hespérides, après avoir tué le dragon qui les gardoit. XV. Pour soulager Atlas, il soutint le ciel sur ses épaules. XVI. Il vainquit Geryon qui avoit trois corps, & emmena ses troupeaux. XVII. Il tua le brigand Cacus, fils de Vulcain, qui n'étoit qu'à moitié homme, & qui vomissoit des flammes.»⁶⁹

Hom observarà en aquesta llista la presència, evident o deduïble, dels temes més importants de «L'Atlàntida enfonsada» en els treballs numerats com a XIII, XIV i XVI, l'ordre dels quals, i en relació amb els que els emmar-

quen (especialment els XI i XVII), presenta clares analogies amb l'estructuració que Verdaguer dona als diversos elements temàtics del seu poema. Des d'un punt de vista geogràfic, l'ordenació de Moréri és força coherent: els treballs XIII, XIV, XV i XVI es produeixen entre la península ibèrica, el nord d'Àfrica i l'Atlàntida, ampla demarcació a la qual hauria arribat l'heroi en el treball XI (la salvació de les Hespèrides de mans dels pirates que les havien raptades per orde de Busiris, com ja ha estat dit). El treball XVII representaria el retorn d'Hèrcules a la península itàlica. Aquesta ordenació permet confirmar, gràcies al treball XI, l'interès de l'heroi grec per les Hespèrides com a motiu de la seva anada a la península ibèrica, circumstància mantinguda en el primitiu poema de Verdaguer amb una variant interessant: el que vol és «saber noves de la vidua d'Atlas», o sia, d'Hesperis.⁷⁰

Des d'un punt de vista cronològic, el treball XII, referit a la mort d'Anteu, concorda amb l'ordre verdaguerià, ja que el nostre poeta situa aquest fet just abans de venir Hèrcules a la península ibèrica:

«apres d'ofegar entre sos brassos al famos lliadre de las costas de Napolis (...) s'en venia per la vora del mar cap al reyalme de Gerion».⁷¹

A partir d'aquí, segons el fragment de «L'Atlàntida enfonsada» que ens ha pervingut —que concorda amb el desenvolupament argumental que tindran les posteriors versions de *L'Atlàntida*—, Hèrcules es troba amb Gerió, però no el mata, i s'adreça al jardí de les Hespèrides on mata el drac i, suposem, pren «la mes ufanosa branca» del taronger d'or. Aquí manca un fragment del poema primitiu, que es reprèn amb l'heroi rebatent-se amb les onades que ja inunden l'Atlàntida, a la recerca d'Hesperis, la qual cosa implica que s'ha produït l'obertura de l'estret de Gibraltar i s'està en plena inundació. Un cop salvada la reina, Hèrcules mata Gerió el qual, prèviament, ha procurat d'enfonsar-lo en el mar desfermat. Hom observarà una certa incoherència d'aquesta ordenació respecte a la de Moréri en un sol punt: per aquest autor, primer es produeix l'obertura de l'estret de Gibraltar amb la separació de Caple i Abila, i després l'anada d'Hèrcules al jardí de les Hespèrides. Verdaguer, en canvi, primer envia el seu heroi a aquest jardí i, després, obre l'estret de Gibraltar. La incoherència, però, no és tanta atesa la complexa dramatització que opera el poeta; Hèrcules va dos cops a aquell jardí: el primer, a buscar les taronges d'or i, el segon, a salvar Hesperis; a l'endemig s'ha produït l'obertura de l'estret i s'ha iniciat la inundació de l'Atlàntida. Una cosa semblant passa amb la presència de Gerió, que, en certa manera, obre i tanca el periple d'Hèrcules per l'Atlàntida, tot i que en el repàs de Moréri als treballs de l'heroi grec només apareix en el moment final d'aquest periple, precedint el treball de la mort de Cacus, dins el qual, com hem vist més amunt, el situa Enric de Villena.

Cal ara parar atenció al treball XIII de l'ordenació de Moréri: Hèrcules separa les muntanyes de Calpe i Abila que fins aleshores estaven juntes.

B.G.P. recull també aquesta gesta hercúlia, sense considerar-la, però, un «treball», en afirmar que l'heroi grec «separó los dos montes llamados despues *colunas de Hércules*». ⁷² Un fragment del llibre de Banier aclareix dos punts claus d'aquesta qüestió: la identificació, d'acord amb certes interpretacions, de les mítiques columnes d'Hèrcules amb les esmentades muntanyes i la relació causal entre la separació d'aquelles muntanyes i l'obertura de l'estret de Gibraltar:

«Hercule ayant penetré pendant cette expédition jusqu'à Cadix, que l'on regardoit comme le bout du monde, où le Soleil alloit se coucher dans l'Océan, fit élever deux colonnes, pour marquer que c'étoit-là le terme des entreprises de ce Heros, & que personne ne devoit tenter d'aller plus avant. Bacchus, ou plutôt Osiris en avoit fait autant dans les Indes. Il n'y a rien de si fameux dans l'Histoire fabuleuse que ces colonnes d'Hercule; cepedant de sçavans Critiques croyent avec Bochart qu'elles ne subsisterent jamais, & que ce qui donna lieu à la fable, c'est la situation de deux montagnes nommées Calpé & Abyla, dont l'une est en Afrique, & l'autre en Europe sur le détroit de Gibraltar, qu'on regardoit comme deux especes de colonnes qui marquoient que c'étoit-là le bout de l'univers, & les bornes que la nature avoit plantées pour avertir les hommes d'arrêter là leurs courses & leurs conquêtes; & ce qui confirme la conjecture de ce Sçavant, c'est qu'Abyla, qui est le nom d'une montagne, signifie aussi une colombe.» ⁷³

Aquesta aportació de Banier, al costat dels comentaris que hem fet a l'ordenació dels treballs d'Hèrcules segons Moréri, és extraordinàriament important per a la comprensió de l'estructura de «L'Atlàntida enfonsada» i, consegüentment, de *L'Atlàntida*, ja que justifica la fusió dels dos mites clàssics: l'enfonsament de l'Atlàntida i les gestes d'Hèrcules per aquells indrets. Verdguer només hagué d'interpretar que fou a causa de l'obertura de l'estret de Gibraltar que s'inundà el continent maleït pels déus. Entorn d'aquest nexu organitzà el material que li oferien els relats mítics, la qual cosa el dugué, en el decurs de les diverses versions que en féu, a manipular-los, salvant-ne els trets fonamentals, i a complexificar-los.

D'altra banda, el text de Banier justifica repetidament un dels elements argumentals bàsics de *Colom*: la creença que era impossible d'anar més enllà de les columnes d'Hèrcules, no tan sols perquè no hi havia vida humana, sinó perquè era atemptar contra la Natura: allà s'acabava el món; allí s'havia de deturar l'home.

Estudis de geologia i geografia

Sabem positivament que Verdguer procurà informar-se també des de la vessant científica per a l'elaboració del seu poema. Aquesta fou una constant al llarg de tota la seva obra i, en el cas de *Colom*, no per ser un poema

primerenc defugi aquest requisit. Si bé les notes de *L'Atlàntida* indiquen aquesta voluntat d'informació i fins assenyalen certes vies de recerca, la consulta dels manuscrits del poeta ofereix múltiples demostracions de la seva tasca de documentació, prèvia, simultània i de vegades fins i tot posterior a l'elaboració dels seus poemes. En el cas que ens ocupa, el manuscrit 1532.VI de la Biblioteca de Catalunya conté, en dos folis (1 i 2), una còpia, sovint resumida, de l'article *La isla Atlántica* aparegut al «Museo Universal» de 1861. Aquesta còpia, Casacuberta la considera dels anys 1865-1866, contemporània doncs del procés de redacció de *Colom*. El mateix Casacuberta esmenta un altre article, *La Atlántica y la América*, de Brauli Foz, aparegut a la «Revista de Cataluña», en dues parts, l'1 i 8 d'octubre de 1862, amb la sospita fonamentada que no passà desapercebut a Verdaguer.⁷⁴

No deixa de ser simptomàtica l'aparició tan pròxima de dos articles de base científica sobre una qüestió tan intemporal i de tan poca actualitat per al lector com l'existència de l'Atlàntida; i encara sorprèn més el relatiu to polèmic del segon, aparegut, no ho oblidem, en una publicació molt significativa de l'ambient que es respirava a partir de la restauració dels Jocs Florals. No és arriscat d'interpretar, doncs, la coincidència de publicació dels dos articles —que sostenen tesis contràries— com a una mostra de l'interès del lector culte de l'època per la «història» de l'Atlàntida, interès que, no cal dir-ho, Verdaguer compartia en un grau molt alt.

La ressenya que conservem de l'article del «Museo Universal» és molt extensa i en ella el poeta transcriu llargs fragments de l'original. Allí s'hi afirma que els nous descobriments geològics del botànic austriac Franz Unger confirmen l'existència, que es tenia per fabulosa, de l'Atlàntida; es tractaria d'un gran continent que, amb algunes illes, hauria format una mena de pont entre Europa i Amèrica.⁷⁵ La base de l'afirmació d'Unger es troba en la similitud de la flora de l'era terciària d'Europa amb la de l'Amèrica actual i la de les illes de l'Atlàntic (Açores, Madeira, Canàries, Cap Verd) i no, en canvi, amb la d'Àsia. Unger afirma la unió —el pont— d'Amèrica i Europa per mitjà d'un enorme territori que passava per aquelles illes; territori que seria l'Atlàntida. De la lectura de la còpia manuscrita de Verdaguer se'n dedueix que no en podia treure gaire cosa més que la confirmació, per via científica, de l'existència de l'Atlàntida i de la seva desaparició sota l'oceà; confirmació que podia creure suficient per fonamentar el seu poema. Ara bé, no en treia res, per exemple, relatiu a la causa d'aquella desaparició.

Ben contràriament, l'article de Brauli Foz nega que hagués existit mai l'Atlàntida, afirma que fou una invenció poètica de Plató i lamenta que, vint-i-quatre segles més tard, encara se segueixi creient en aquell mite i que «sigue la noticia apareciendo en discursos y poesías».⁷⁶ Aquesta darrera afirmació, en boca de Foz, sembla que hauria pogut tenir una certa incidència sobre el jove Verdaguer, atès el prestigi de l'autor sobre els incipients Jocs Florals (fou president dels mantenidors el 1863). La realitat, però, demostra el contrari. Probablement no el convenceren els seus arguments, sens dubte menys fonamentats científicament que els d'Unger. O, senzillament, a Ver-

daguer li interessava el mite atlàntic, independentment de qualsevol altra consideració, per a bastir el poema que somniava.

La tesi de Brauli Foz és que en època remotíssima Amèrica havia estat unida a Europa. A partir d'aquí considera versemblant la teoria de Gall segons la qual s'havien anat fent uns enormes esvorancs de nord a sud i que, a causa d'algun moviment de la terra, el que ara és el continent americà s'hauria separat i allunyat de la vella Europa. Sigui o no aquesta l'explicació, diu Foz, el que compta «es el hecho grande de haber formado la América un solo continente con el antiguo y sido separada y conducida á donde paró y la encontramos despues los europeos.»⁷⁷ Fins i tot proposa al lector que es miri els mapes dels dos continents, que provi d'apropar-los i que corbi la punta final d'Amèrica del Sud entorn de l'extrem sud d'Àfrica fins gairebé tocar Madagascar. Fet això, si admet certes alteracions que es poden haver produït al llarg dels segles, veurà com encaixen en una unitat.

La Geografía general de España de Juan Bautista Carrasco

La *Geografía general de España* de Juan Bautista Carrasco és una obra interessant, publicada a Madrid el 1861 dins de la «Biblioteca Ilustrada de Gaspar y Roig», al costat d'altres obres —històriques, les unes; literàries, les altres— que tingueren molta difusió en els ambients cultes de la seva època. Un repàs a la biblioteca del Círcol Literari de Vic, per exemple, aporta un considerable nombre de volums d'aquesta col·lecció, alguns dels quals maneja Verdager per al seu poema colombí. És doncs una obra que el poeta podia tenir fàcilment a mà.

L'interès d'aquest tractat de geografia, pel que ens afecta, es posa de manifest en comprovar que, a l'inici del seu apartat de Geografia física, conté dos llargs articles (en la terminologia de la mateixa obra) seguits, als quals dedica una vintena llarga de pàgines, relatius al «Estrecho de Gibraltar» i a «De la Atlántida—De las Hespérides y su famoso jardín».⁷⁸ El segon enunciat indica clarament que Carrasco no tan sols no defuig de recórrer a la mitologia en un tractat científic, com els geògrafs clàssics, sinó que se'n val per fonamentar les seves hipòtesis i afirmacions. Així, justifica parlar de l'Atlàntida i de les Hespèrides en una Geografia d'Espanya a causa del «íntimo enlace que tiene con la geografía física de nuestra península», i adverteix que hi recorre «sin olvidar la parte mitológica».⁷⁹

Sobre l'estret de Gibraltar

La primera qüestió a remarcar és la convicció de Carrasco que en altre temps Àfrica i Espanya estaven unides probablement per un istme a la zona de Gibraltar. Abans, fins i tot, d'entrar a analitzar els fenòmens de l'estret, ja assenyala que el mític Túbal arribà a l'actual península a través d'aquell istme, i que fou en el seu temps «cuando un terremoto ú otra causa natural

rompió la lengua de tierra que unia el Africa con la España». A conseqüència d'aquest fenomen, l'oceà hauria inundat una enorme plana, que avui és la Mediterrània, fins aleshores absolutament seca.⁸⁰ I afegeix: «Se ha creído, aunque no parece muy conforme al orden de las cosas, que entonces se sumergió la Atlántida.»⁸¹ Malgrat els matisos cronològics, el cert és que Carrasco esmenta moltes fonts clàssiques que relacionen directament l'obertura de l'estret amb l'enfonsament de l'Atlàntida.

Ja en l'article que analitza les característiques de l'estret, l'autor no assevera la necessària existència de l'istme que unia els actuals dos continents, però el que considera indiscutible és que existí una via de comunicació entre les dues bandes fàcilment accessible: si no a través d'un istme, fou perquè «el Estrecho fue mucho mas angosto y tal vez formaba balsas pantanosas y de poco fondo», conformació que hauria variat al llarg dels segles fins a l'estat actual, «por el movimiento continuo de las aguas de E. á O., por los esfuerzos irregulares de los vientos, por las corrientes, volcanes, terremotos é inundaciones».⁸² Cita a continuació una colla de fonts clàssiques (Diodor de Sicília, Plini, Pomponi Mela, Estrabó, Sèneca i Marcià Capella) que majoritàriament es decanten per la tesi esmentada, i aporta que alguns d'ells afirmaven que «si llegaron á unirse los dos mares, fue por mano de los hombres, atribuyendo este suceso á Hércules, quien dió su nombre á las columnas»,⁸³ en consonància amb el que hem vist que constava com a XIII treball de l'heroi grec en el còmput de Louis Moréri. Carrasco prescindeix d'aquest protagonisme herculi; la seva demostració del fenomen parteix de Bernhard Varen i del comte de Buffon i recorre a «los incesantes esfuerzos y repetidos embates del Océano» per explicar l'obertura de l'estret.⁸⁴ D'altra banda, veu corroborada la seva tesi pel fet que «los montes de las costas españolas (...) tienen una absoluta correspondencia con los de las africanas, marcando por su visible direccion, que en lo antiguo fueron cordilleras continuadas de N. á S.»⁸⁵

Aquesta configuració geogràfica explicaria científicament el sentit de la creença popular de no ser navegable l'oceà més enllà de l'estret de Gibraltar:

«El lema *Non Plus Ultra*, puesto en las columnas, para denotar el término de donde no se podia pasar, tuvo por causa la prolongacion de los cerros que corrian de un continente á otro, las aguas rebalsadas en lagunas, el brazo de mar poco profundo y cortado con isletas que estancando el agua aumentaba el limo y algas, imposibilitando la navegacion á los buques de cala y solo permitiendo la de las embarcaciones chatas, como dice Avieno en apoyo del aserto de Platon al referir el mar innavegable, que resultó de la sumersion de la Atlantida.»⁸⁶

Sobre l'Atlàntida i el jardí de les Hespèrides

Partint dels autors clàssics i d'algun de modern, com Bory de Saint-Vincent, geògraf i militar francès de principis del segle XIX, estudiós de la

geografia de la península ibèrica i de les anomenades illes afortunades, Carrasco admet com a molt versemblant l'existència en altre temps de l'Atlàntida, que hauria estat situada «entre el Africa y una parte de Europa y América», i de la qual en perviurién restes com les Canàries, les Açores i potser les illes de Cap Verd. Fins i tot en fa una descripció:

«La Atlántida ocupaba treinta mil estadios de largo, por dos mil de ancho; cuyos estadios si se computan por los que usaban los Griegos y se reducen á leg. de 15 al grado, componen 1248 leg. de longitud por 83 de latitud. En la parte N. sus montañas estaban muy pobladas de ciudades considerables con suntuosos edificios.

Sus producciones suministraban en abundancia todo lo necesario para la vida. Rica en metales y maderas de construcción, fértil en pastos y copiosa en granos, mantenía muchos animales domésticos y bravíos. Ammiano Marcelino dice que la Atlántica era lo mejor del Orbe.»⁸⁷

En concordança amb la situació de l'Atlàntida, i atesa la denominació genèrica d'Hesperis o Hespèria amb què els antics grecs designaven les terres occidentals del món conegut (les penínsules itàlica i ibèrica especialment), Carrasco es val de l'autoritat, entre d'altres, de disset autors clàssics i hispano-romans, molts dels quals només citen de passada les mítiques illes Hespèrides, per afirmar-ne la situació «con su celebrado jardín en las costas de Africa hácia la Tingitania, hoy reino de Féz».⁸⁸

Pel que fa a l'existència de les pomes d'or d'aquell jardí, l'autor de la *Geografía general de España* recull la tradició segons la qual, més que pomes, serien ovelles d'un particular color daurat, confusió que s'hauria derivat del mot *mela*, «que en griego significa oveja y también manzana». En suport d'aquesta teoria esmenta que, segons Estrabó, la llana d'Andalusia era d'una qualitat superior i més fina que la del mític velló d'or,⁸⁹ amb la qual cosa s'entra en contacte amb un altre mite grec molt similar al del jardí de les Hespèrides: es tracta del velló del moltó alat que Zeus havia donat a Frixos i Helle, velló que, un cop sacrificat l'animal al mateix pare dels déus, hauria passat a mans d'Eetes, rei de la Còliquida, que el consagrà a Ares penjant-lo al cim d'una alzina del bosc sagrat i disposant un drac per custodiar-lo; els argonautes, comandats per Jàson, l'arrebassaren de l'arbre. Malgrat aquesta interpretació, Carrasco recorda, en parlar de la localització de l'Atlàntida, «que los mitólogos han sostenido que en esta parte estaba situado el delicioso jardín de las Hespérides, cuyas manzanas de oro eran sus esquisitas naranjas.»⁹⁰ Heus aquí una altra de les poquíssimes referències a les taronges del jardí de les Hespèrides, el fruit que en el poema de Verdaguer desbanca les pomes, tant i tant presents en la immensa majoria dels textos sobre aquell jardí.

Conclusions

Verdaguer, en preparar la redacció de «L'Atlàntida enfonsada», es documentà amb el mateix rigor que ho féu per a la resta del *Colom*. Les fonts, però, i malgrat el que afirmarà posteriorment, no procediren de la historiografia (ni catalana, ni espanyola, ni colombina) sinó de textos dels autors clàssics greco-llatins, de diccionaris de mitologia i de tractats i estudis sobre geografia i geologia. Les lectures de les primitives cròniques de Catalunya i d'Espanya i del llibre del pare Nieremberg, *Diferencia entre lo temporal y eterno*, suposaren per al poeta, no cap mena de font per al seu projecte, sinó la descoberta d'un tema de volada èpica i l'estímul per treballar-hi; impressionaren la fantasia del jove poeta i el feren interessar pels mites de l'enfonsament de l'Atlàntida i les gestes d'Hèrcules (especialment la del jardí de les Hespèrides).

El que li justificaven les fonts històriques que utilitzava per al *Colom* i els estudis de geografia que conegué era la versemblança i fins la lògica de relacionar l'Atlàntida amb Amèrica. Tant els qui afirmaven que l'Atlàntida havia existit entre les costes europees i africanes i les americanes, com els qui mantenien que la mítica illa no era més que l'actual continent americà separat de l'europeu i l'africà, tots establien l'existència en altre temps d'una important relació entre Europa i Amèrica. L'article del «Museo Universal» emprava explícitament el mot *pont* per indicar la situació de l'Atlàntida entre els dos actuals continents, el mateix terme que Verdaguer incorporarà a la «Conclusió» de *L'Atlàntida* per definir la gesta de Colom: restablir el pont desaparegut entre Europa i Amèrica.

El poeta sabia que determinats estudis científics moderns, coincidint amb l'opinió d'alguns clàssics, consideraven del tot fantasiosa la idea de l'existència de l'Atlàntida. Però en coneixia d'altres (les tesis de Franz Unger i probablement la *Geografia* de Juan Bautista Carrasco, per exemple) que, partint d'unes altres fonts clàssiques, admetien la versemblança d'aquella existència. Davant la dualitat, es decantà pel mite i, decidida aquesta via, cercà en els autors clàssics i en la literatura mitològica les fonts per a bastir el seu poema. En aquesta tasca, a voltes hagué d'escollir entre diferents versions que transmetien aquestes fonts en benefici de la coherència dels fets que volia narrar. Disposava de diversos materials referits a dos grans conjunts temàtics: a) l'enfonsament de l'Atlàntida, amb notícies d'altres fenòmens geològics extraordinaris, com diluvis, moviments de terres, aparició d'illes, etc., i b) les múltiples gestes d'Hèrcules (les atribuïdes a l'Hèrcules grec), entre les quals sobresortia la de la presa de les pomes d'or del jardí de les Hespèrides, al costat de la de la mort de Geriò i la de l'obertura de l'estret de Gibraltar. Verdaguer relacionà els dos grans temes, en el que suposa la primera intervenció important del poeta sobre el fons mític, a base d'atorgar el protagonisme d'ambdós a Hèrcules —l'obertura de l'estret li facilitava assignar a l'heroi grec la responsabilitat de l'enfonsament de l'Atlàntida—, n'ordenà els diversos episodis en una successió narrativa coherent i n'adaptà

alguns aspectes (especialment pel que fa a la relació d'Hèrcules amb Gerió i a la mort del darrer), obligat per la dramatització dels fets que planificà.

La informació sobre els mites amb què treballà Verdagner li arribà de fonts diverses. Per a l'enfonsament de l'Atlàntida, del *Timeu* i el *Crítias* de Plató, i de la primera *Metamorfosi* d'Ovidi; al seu costat, breus notícies d'aquell fet o d'altres fenòmens geològics semblants, li arribaven de Sèneca, de Plini el Vell o de Virgili. No podem passar per alt, però, l'impacte que produí en el jove poeta l'aiguat de Vic del 1863 i el record escrit que en quedà a través del llibre de Francesc d'A. Aguilar i Joaquim Salarich. Pel que fa a les gestes d'Hèrcules, les fonts eren molt més disperses i variades; probablement conegué el fragment de la *Farsàlia* de Lucà que es refereix a la presa de les pomes d'or i, òbviament, conegué les referències sobre el jardí de les Hespèrides i la mort de Gerió que es troben a *L'Eneida*. No podem assegurar, en canvi, que conegués *Los doze trabajos de Hércules* d'Enric de Villena, tot i que, si el conegué, sens dubte li fou molt útil. Més enllà d'aquestes fonts, Verdagner se serví, per a ambdós blocs temàtics, de diversos diccionaris de mitologia, els quals, a més, i al costat de la *Geografia* de Carrasco, l'informaven d'altres autors clàssics que es referien, amb més o menys deteniment, als fets fonamentals del seu poema (Estrabó, Diodor de Sicília, Hesíode, etc.). D'entre aquests diccionaris cal destacar el de Banier, el de Louis Moréri i el de B.G.P., i, en segon lloc, els de Baltasar de Vitoria i Francisco Pomey.

De l'anàlisi del tractament que Verdagner fa dels mites clàssics, sobresurt el fet que, des del començament, el nostre poeta parli de taronges d'or on els textos clàssics esmenten pomes d'or. Les referències que hem trobat a taronges —poques (B.G.P., Banier i Carrasco)— tenen sempre un caràcter interpretatiu: el color daurat fa pensar en taronges i no en pomes; però els textos originals parlen de pomes, i ja hem vist d'altres interpretacions a aquests fruits (les ovelles). Verdagner, coneixedor d'aquestes interpretacions, ¿es limità a ser el màxim de versemblant, la qual cosa el dugué a parlar directament de taronges? Si hagués estat així, per què les havia de qualificar amb el complement «d'or»? El color va implícit amb les taronges. Hom es decanta més aviat a creure que el poeta tenia segurament algun altre motiu i que els pocs esments que trobà en els textos que consultava al fruit del taronger li permeteren incorporar-lo al seu poema sense cap sentiment de transgressió de les fonts.

Per damunt, però, de la rellevància que pugui tenir l'opció de Verdagner per les taronges, la innovació més significativa del poeta sobre la base mitològica de què parteix es manifesta en el destacat paper que té Hesperis en les seves versions de *L'Atlàntida*, ja des de «L'Atlàntida enfonsada». Cap de les possibles fonts verdagnerianes no assigna el més mínim paper a la muller d'Atlas; algunes ni l'esmenten ja que no la consideren mare de les Hespèrides. En canvi, Verdagner li dóna un paper destacadíssim, fins al punt que, en la primitiva versió que estudiem, la seva anomenada, escampada per tota la terra, és la que atrau Hèrcules a la península ibèrica de camí cap a l'Atlànti-

da.⁹¹ Cosa semblant passa amb la presència dels atlants, fills d'Atlas i Hesperis i causants de la desgràcia de la seva mare; només apareixen —i amb aquest paper— en l'obra de Verdaguer, perfectament integrats en el projecte argumental de *L'Atlàntida* des dels inicis, en íntima relació amb la presència decisiva d'Hesperis. L'amor per Hesperis és, en totes les versions atlàntiques del nostre poeta, el motiu de les gestes d'Hèrcules, i els episodis més dramàtics dels diversos poemes, els que presenten l'heroi en la seva vessant més èpica, són justament els del salvament d'aquella reina enmig de la gegantina ensulsiada de l'Atlàntida gràcies a la lluita colossal d'Hèrcules contra els elements desfermats. La seva presència en el poema és, doncs, un element essencial i necessari segons la concepció de Verdaguer. En desenvolupar lliurement un aspecte inèdit del mite clàssic fins a convertir-lo en nuclear del seu poema, Verdaguer dona la prova més inequívoca —i alhora la mesura— del domini sobre el mite, de la seva assimilació i, en definitiva, de la capacitat per explotar-lo a favor d'un poema nou. El poeta no es limita a recrear uns mites ja coneguts; la història d'amor d'Hèrcules i Hesperis els dona una nova dimensió que, en part, s'explica per la funció ideològica que Verdaguer atribueix a la seva unió: hereus del continent desaparegut, planten el brot del taronger en terres ibèriques —nova Atlàntida— i hi escampen, a través dels seus fills, la nova religió, la del Déu desconegut. Aquesta, però, és només la part argumental de l'explicació. Si analitzem la presència d'aquesta història d'amor dins «L'Atlàntida enfonsada» en relació amb el conjunt del *Colom*, convindrem que té una certa similitud amb la que protagonitzen Faina i Ruiz, essencial en el poema, però no provinent de cap font històrica, sinó de la imaginació del poeta. Els grans poemes èpics necessiten grans històries d'amor. En elles el poeta s'hi esplaia a balquena. Aquesta consideració és aplicable als altres poemes èpics de Verdaguer: els episodis amorosos hi són centrals, alhora que són els tractats més lliurement per part del poeta.

Finalment, una constatació en l'àmbit ideològic de «L'Atlàntida enfonsada», confirmada en les posteriors versions. El caràcter de venjança divina que té la desaparició del mític continent, amb l'aniquilació del poble dels atlants, a causa de la seva maldat que arriba fins a plantar cara al cel, és present en totes les fonts clàssiques del mite atlàntic des de Plató. Ovidi és un exemple de com el tema de la venjança divina explica diluvis i grans desfetes geològiques. Així el mite és recollit per Enric de Villena, i així és interpretat pel pare Nieremberg en la seva *Diferència entre lo temporal y eterno*. Fins i tot la tradició popular de l'època de Verdaguer associava la causa de fets naturals desgraciats —l'aiguat de Vic n'és l'exemple més pertinent— amb la voluntat divina que, de tant en tant, castigava els excessos humans. Així mateix, la supervivència de la raça humana després de la desfeta, a través de la descendència d'una parella que se'n salva —o n'és salvada per voluntat divina— i que assegura la fidelitat de les noves generacions a Déu o als déus, té la seva font en els primitius textos clàssics, especialment en la primera *Metamorfosi* d'Ovidi. Verdaguer no hagué de fer més que recollir la tradició —que ideològicament li anava com l'anell al dit— i confirmar l'adequació de

l'acció d'Hèrcules a la voluntat divina amb l'ajut de l'àngel exterminador. El geni alat cristianitzava l'acte de l'heroi pagà.

Notes

1. Vegeu com planteja el poeta l'origen d'aquest interès al tercer paràgraf del seu pròleg a l'edició de *L'Atlàntida* de 1878 i en carta del mateix any (30 de desembre) a Jaume Collell (*Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. II, pp. 113-116).

2. Cfr. Josep M. de CASACUBERTA, *Sobre la gènesi de «L'Atlàntida» de Jacint Verdaguer*, dins *Estudis sobre Verdaguer* (Vic, EUMO/Barcino/IEC, 1986), pp. 93-150; Joan TORRENT i FÀBREGAS, «Introducció» a *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*, vol. II, *Colom* (Barcelona, Barcino, 1978); Josep M. SOLÀ i CAMPS, *Del «Colom» a «L'Atlàntida»*, dins *En el centenari de «L'Atlàntida»*, Nadala de la Fundació Carulla-Font, 1977, i «Colom», *un poema èpic en prosa de Verdaguer*, en premsa; i Maria CONDEMINAS, *La gènesi de «L'Atlàntida»* (Barcelona, Curial, 1978). A la carta a Collell esmentada a la nota anterior, Verdaguer afirma que el «primer plan del poema [de *L'Atlàntida*] era realment de l'Atlàntida dintre l descobriment d'America».

3. Editat en facsímil per Eduard Junyent i Martí de Riquer a la seva edició de *L'Atlàntida* (Barcelona, Ajuntament, 1946).

4. Vegeu la indicació del lloc corresponent a «L'Atlàntida enfonsada» a la p. 145 de l'edició de Torrent; cfr. també les pp. 6-7 de la seva introducció.

5. Es tracta d'un esborrany de treball, que ocupa dos folis escrits per cada banda, amb múltiples variants. Vegeu-ne la descripció i la transcripció a les pp. 31-54 del volum de Condeminas.

6. *La gènesi de «L'Atlàntida»*, p. 48.

7. Vegeu, per exemple, les estrofes 27-46 del cant I de l'edició definitiva.

8. *La gènesi...*, pp. 36-37.

9. *Colom*, pp. 145-146.

10. Vegeu-ne la transcripció a *La gènesi...*, p. 33.

11. Copio les transcripcions que Condeminas dona d'a) i b) a *La gènesi...*, pp. 84 i 86; la versió c) l'extrec directament del manuscrit, ja que Condeminas no la transcriu.

12. En una entrevista amb Luis Alfonso, mantinguda el 1888, Verdaguer corroborava la font de Nieremberg (Luis ALFONSO, «Las letras y las artes en Barcelona. Mossen Jacinto Verdaguer», reproduïda a *Anuari Verdaguer 1987*, p. 216.)

13. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Diferencia entre lo temporal y eterno* (Barcelona, Librería Religiosa, 1862), p. 128. La referència a l'aprovació de Tertul·lià de les paraules de Plató, cal buscar-la al cap. XL, 3 (i no al XXXIX, com indica Nueremberg) del seu *Apologeticus*: «Memorat et Plato maiorem Asiae uel Africae terram Atlanticum mari ereptam» (cito per l'edició llatina amb traducció francesa de «Les Belles Lettres», París, 1929, p. 86).

14. Eduard Junyent es refereix a aquest fet amb els següents mots: «Els espectacles de la naturalesa seran, doncs, els elements idonis, capassos de suministrar-li les realitats tangibles de punt de partença, per a embridar les quadrigues d'alexandrins amb què podrà desfogar l'erupció del volcà de la seva fantasia, en una catarata escumejant

de ficcions poètiques, cap al cataclisme de l'Atlàntida» (*Entorn de «L'Atlàntida»* [«Mediterráneo» 9-11, València, 1945], p. 114).

15. Anys a venir, Jaume Collell recordaria aquell aiguat també com un «diluvi» (*Del meu Jadrinatge*, Vic, Gazeta de Vich, 1920, p. 44).

16. *Desgracias de Vich* (Vic, Imprenta y Librería de Soler-Hermanos, 1863), pp. 64-65. Vegeu d'altres exemples destacats d'aquesta mena d'episodis a les pp. 71-72 (salvament de Clara Puigdecens), 85-86 i 94-99 (accions del guàrdia civil José Galobardes i de Miguel Molins) i, la més tràgica, a la p. 89 (mort d'una mare i dos fills).

17. *Ibid.*, p. 131.

18. *Ibid.*, pp. 10 i 12.

19. Jeroni PUJADES, *Crónica universal del Principado de Cataluña* (Barcelona, Imprenta de José Torner, 1829), llibre I, p. 58.

20. *Ibid.*, p. 59.

21. Pujades, en establir la successió d'Hèser i d'Atlas Itàlic, no es refereix a la tradició mítica segons la qual les Hespèrides són filles d'Atlas i nètes d'Hèser (*Diccionario universal de la Mitología ó de la Fábula* [Barcelona, Imp. de José Tauló, 1835-1838], vol. II, p. 41).

22. Hom pot ampliar aquest resum amb la lectura dels vint-i-set primers capítols de la *Crónica* de Pujades, llib. I, pp. 1-92. Pujades extreu la informació, la contrasta i, en cas de discrepàncies, pren la seva posició, principalment d'autors com Florián de Ocampo (*Crónica general de España*), Ambrosio de Morales i Esteban de Garibay (que continuen la crònica d'Ocampo), Joan Margarit, bisbe de Girona (*Episcopi Gerundensis Paralipomenon Hispaniae Libri Decem*), Pere A. Beuter (*Crónica*), Juan de Mariana (*Historiae de Rebus Hispaniae Libri XXX*), Pere Tomic (*Histories e conquestes dels reis d'Aragó*, obra refosa per Gabriel Turell en el seu *Recort*), Francesc Tarafa (*Crónica de España*), Narcís Feliu de la Penya (*Anales de Cataluña y epilogo breve de los progresos, y famosos hechos de la nacion catalana*), etc.

23. Llegim a la *Crónica* de Pujades (I, p. 58): «Oron Lybio (...) mereció ser nombrado Hércules. Y así le nombraban Hércules Libico, y con otros nombres referidos por Juan Annio, á diferencia de otros, particularmente del Hércules Thebano Griego, á quien confunden muchos con este Libico, como Antonio Nebrisense, que pone todo lo que aquí decimos del libico, cien años mas adelante en tiempo del Thebano.» Per confirmar la confusió, vegeu el cap. XI de la *Crónica general de España* de F. de Ocampo on, en fer esment del temple d'Hércules a Cadis, es refereix a l'heroi africà: «donde comunmente decian las gentes, aquél Hércules Egipciano haber puesto los tiempos antiguos dos mojones de guijarros ó piedras grandes, que parecian allí quando vino en España contra los hijos de Gerion, aunque los poetas digan, que su Hercules Griego los hubo puesto» (dins *Las Glorias Nacionales*, vol. I, p. 88).

24. *Diccionario universal de la Mitología ó de la Fábula por B. G. P.*, vol. II, p. 51.

25. *El Diario de a bordo de Cristóbal Colón* del pare Las Casas fou editat per Martín Fernández de Navarrete en les seves *Relaciones, cartas y otros documentos concernientes á los cuatro viages que hizo el Almirante Don Cristóbal Colon para el descubrimiento de las Indias Occidentales. Este es el primer viaje*, dins el volum *Coleccion de los viages y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo XV, con varios documentos inéditos concernientes á la historia de la Marina castellana y de los establecimientos españoles en Indias*, vol. I, Madrid, Imprenta Nacional, 1858, pp. 153-345. La biografia de l'almirall, de Lamartine, és continguda en el volum *La Civilización. Historia Universal Biográfica*, Barcelona, Imp. y Libr. de Oliveres, hnos., 1852.

26. Colom, pp. 215 i 254.
27. Washington IRVING, *Vida y viajes de Cristóbal Colón* (Madrid, Gaspar y Roig, 1851), p. 31.
28. Colom, p. 146.
29. Hernando COLÓN, *Historia del Almirante Don Cristóbal Colón* (Madrid, Victoriano Suárez, 1932), pp. 91 i 51-54. Les obres esmentades d'aquests autors són les següents: *Del Cel i Del Món* d'Aristòtil, la *Història Natural* de Plini, el llibre I de les *Qüestions naturals* de Sèneca, les *Cosmografies* de Ptolomeu i Estrabó, els *Viatges* de Marco Polo i Juan de Mandavila, el *Tratado de la imagen del Mundo i De quantitate terrae habitabilis* de Pierre d'Ailly, i *Lugares habitables* de Julio Capitolino. Malgrat que Verdaguier no pogué consultar, per pocs anys, la *Historia de las Indias* del pare Bartolomé de las Casas (s'edità entre 1875 i 1876; el seu contingut, però, era conegut pels especialistes a causa de les nombroses consultes i referències als manuscrits d'aquesta obra), és bo saber que als capítols VIII-XVI del vol. I (pp. 36-64), l'historiador colombí, font sovint d'Hernando Colón, esmenta els mateixos autors clàssics que aquest darrer i, entre els moderns, el cardenal Pierre d'Ailly i Sebastián Mustero.
30. Vegeu el cap. III del llibre I de la seva *Historia general y natural de las Indias* (Madrid, BAE 22, 1852), pp. 17-20.
31. Juan NÚÑEZ DE LA PEÑA, *Conquista y antigüedades de las Islas de la Gran Canaria, y su descripción* (Madrid, 1676), p. 3.
32. W. GIMÉNEZ ROMERA, *Crónica de las Islas Canarias* (Madrid, Rubio, Grilo y Vitturi, ed., 1868), pp. 11-18.
33. Vegeu Hernando COLÓN, *Historia del Almirante*, vol. I, pp. 51-69, esp. p. 53; i Bartolomé DE LAS CASAS, *Historia de las Indias*, vol. I, p. 64.
34. Aquest és el fragment: «On parle encore d'une île Atlantis, en face de l'Atlas, et tirant d'Atlas son nom comme la montagne. A cinq jours de navigation de cette île sont des solitudes jusqu'aux Éthiopiens Hespériens (...) Plus loin encore que les îles Gorgades, sont, dit-on, deux îles des Hespérides»; cito per *Histoire Naturelle de Pline*, vol. I (Paris, J.J. Dubochet, Le Chevalier et Cie., ed., 1851); el fragment pertany al llibre VI, cap. XXXVI, 3-4; p. 273.
35. Vegeu Maria CONDEMINAS, *La gènesi de «L'Atlàntida»*, p. 92; el text transcrit per Verdaguier ocupa els folis 54r a 57v
36. Hi diu: «Al llegir en un dels magnífics diàlegs de Plató que Soló anava a cantar el gran fet geològic del enfonsament de l'Atlàntida quan la mort, per malaventura nostra, gelà ses inspiracions abans de nàixer, los colors de la vergonya'm surten a la cara y'm sento caure de les mans mon petit llibre, convençut de que sols a la escalfor del sol de Grecia podia escriures, vora les mateixes antigues fonts de la tradició que les ruïnes dels pobles, l'oblit y'l descreïment han estroncades.» Els mots de Verdaguier no són més que un recurs retòric de «modèstia literària», propi de la *captatio benevolentiae* introductòria del poema, un recurs emprat pel poeta en altres ocasions.
37. Vegeu el fragment corresponent del *Timeu* al vol. II de les *Obras completas de Platón* a cura de Patricio de Azcárate (Buenos Aires, Ed. Anaconda, 1946), pp. 761-762.
38. El fragment del *Critias* es troba al mateix vol. de la nota anterior, pp. 870-871.
39. Maria CONDEMINAS, *La gènesi...*, p. 92.
40. Joan BASTARDAS, «La terra submergida i altres motius ovidians en *L'Atlàntida* de Verdaguier», dins *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, vol. I (Barcelona, PAM, 1980); vegeu les conclusions a què arriba Bastardas en els punts 4.1 i 4.2 i en la nota 17, de les pp. 263-264.

41. Cito per la traducció catalana d'Adela M. Trepal i Anna M. de Saavedra, *Les Metamorfosis* (Fundació Bernat Metge, 3 vols.). Els fragments transcrits corresponen al vol. I, vv. 91-93 (p. 6), vv. 130-131 i 152-153 (p. 7), i vv. 251-252 (p. 10).

42. Vegeu, sobre aquest recurs a *L'Atlàntida*, Joan BASTARDAS, *op. cit.*, p. 263.

43. *Les Metamorfosis*, I, vv. 292-306, p. 12.

44. Transcripció de Maria CONDEMINAS, *La gènesi ...*, p. 42. Aquest fragment és ben il·lustratiu de la particularitat dels textos atlàntics verdaguerians que acabem d'esmentar: els efectes de la inundació en relació amb l'heroi. D'altra banda, i en relació amb l'anàlisi de Joan Bastardas, hom podria prendre en consideració, a més del transcrit, els següents fragments de «L'Atlàntida enfonsada»: «fenthi nadar los homes entre ls peixos y las cucas fame[jants]»; «voleyarenhi tambe en un barreig margenadas y rocas mari[nas] y timberas molsosas en [que] niharen las aligas» (*ibid.*, pp. 39 i 45).

45. Vegeu els vv. 312-415. La història ovidiana de Deucalió i Pirra inspirà un poema de seixanta-quatre octaves a Alonso Verdugo de Castilla, conde de Torrepalma, *El Deucalión*, que Verdaguer coneixia, ja que se'n conserva una seva còpia d'un fragment (de l'estrofa 19^a a la 42^a) en el ms. 374.IV de la Biblioteca de Catalunya, a continuació de la còpia del fragment d'Ovidi esmentat (folis 30v-31r). Existeix una edició de *El Deucalión*, de 1854, dins el volum 29è. de la «Biblioteca de Autores Españoles», titulat genèricament *Poemas épicos*. Es tracta d'una versió que no s'aparta gens ni mica de la seva font original, sense cap detall que permeti intuir cap influència sobre el poema verdaguerià.

46. Text transcrit per Maria Condeminas, *op. cit.*, pp. 49-50.

47. Cito per la traducció de Marçal Olivari per a la Fundació Bernat Metge: PLINI EL VELL, *Història Natural*, vol. I, p. 168. Al cap. LXXXVII, Plini esmenta algunes de les illes que Verdaguer inclourà al seu «Chor d'illes gregues» de la versió definitiva de *L'Atlàntida*.

48. En un altre lloc, Plini es mostra absolutament contrari a admetre l'existència històrica de personatges que seran presents a *L'Atlàntida*, com Hèrcules i Pirene (llibre III, cap. III, 3).

49. Per cloure les referències a *L'Eneida*, caldria encara recordar el passatge del cant IV en què Dido, resolta a morir, fa aixecar la pira on pretesament han de cremar els vestits i les armes d'Eneas perquè li ho ha manat una vident, «guardiana del temple de les Hespèrides». Els pocs detalls sobre aquest darrer indret coincideixen amb alguns dels que Verdaguer atribueix a la seva Atlàntida (vegeu els vv. 480-486 del cant IV. Totes les referències a *L'Eneida* cal remetre-les a la traducció catalana de Miquel Doç, Barcelona, Alpha, 1958).

50. Vegeu Antoni PLADEVALL i ARUMÍ, *Les biblioteques de Vic en l'època de Verdaguer estudiant*, dins «Anuari Verdaguer 1986», pp. 71-105; els diccionaris a què em refereixo són esmentats a les pp. 98-99.

51. *Diccionario universal de la Mitología ó de la Fábula*, vol. I, p. 193.

52. Louis MORÉRI, *Le grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* (París, Chez les libraires associés, 1759), vol. I, p. 456.

53. Hom s'ha referit de vegades al possible deute de Verdaguer respecte a les *Lettres sur l'Atlantide de Platon et sur l'ancienne histoire de l'Asie* de Sylvain Bailly (Londres, Chez M. Elmesly/París, Chez les frères Debure, 1779); avui podem afirmar que el més segur és que Verdaguer no conegués aquesta obra en redactar «L'Atlàntida enfonsada». El dubte prové de l'existència en la biblioteca del poeta de dos exemplars d'aquesta obra, un dels quals, amb ex-libris d'Alexandre de Riquer, porta una nota en un retall de paper quadriculat i escrita en llapis, adherida al primer full, que diu: «El present exemplar de *Lettres sur l'Atlantide* de Mr. Balli es lo mateix que adquirir Mossen

Jacinto Verdaguer ab les dos pesetes guanyades corrent un cos a peus descalços sobre un camp de restoll del poble de Folgueroles. Poch després de haber llegit el present llibre parlava ja als seus íntims de son primer projecte de l'Atlantida». També en llapis, una altra mà escrigué sota d'aquest text: «[Nota d'Alex. de Riquer]. Si el que diu aquí Riquer fos cert, caldria considerar sens dubte la possible influència del volum de Bailly sobre «L'Atlantida enfonsada», atès que l'anècdota del camp de restoll a què es refereix és força anterior a 1868. Ara bé, la resta d'autors que es refereixen a aquella anècdota, prenent-la segurament tots de Collell, diuen que el que es comprà Verdaguer amb el duro (o mig duro) que hi guanyà fou un exemplar de *L'Odissea*. Serra i Boldú posa en dubte l'afirmació de Riquer, i Casacuberta i Torrent i Maria Condeminas la desmenteixen. A hores d'ara podem saber amb exactitud quan posseí Verdaguer els dos exemplars que es conserven a la seva biblioteca: el que passà a Alexandre de Riquer, el comprà a París al juny de 1884. A aquest exemplar s'ha de referir el poeta quan, en la carta a Miquel V. Amer del 12 de juny d'aquell any, diu: «En París, cercant llibres vells sobre l'Atlantida, he trobat lo de Bailly, de que V.'s volia desfer per ferme present; li agraeix donch com si l tingués en ma llibreria y m alegro de que l pugam tenir tots dos.» L'altre volum de les *Lettres sur l'Atlantide de Platon* conservat en la biblioteca del poeta és relligat juntament amb dues altres obres de Bailly, *Lettres sur l'origine des sciences, et sur celle des peuples de l'Asie* i *Essai sur les fables et sur leur histoire*; aquest volum pervingué a Verdaguer, juntament amb l'*Essai historique et critique sur les Atlantiques* de Baër, el novembre de 1886, com a regal de Josep Tolrà de Bordas; ho sabem per una seva carta al poeta, inèdita per ara (conservada en el fons Verdaguer-Panadès; núm. registre 229), en què li diu que li tramet, a més d'alguns articles, «dos dos llibres de Bailly y de Baër sobre la cuestió de l'Atlantida: me sembla que V. potser serà satisfet de possehir eixos dos escrits francesos relatiu al mito de l'Atlantida y que m'han já aprofitat á mí.» Especialment per la primera de les dues cartes cal concloure que Verdaguer no tenia el volum de Bailly abans de 1884; és clar que això no vol pas dir que no el conegués, però almenys descarta la possibilitat que el tingués en una època tan reculada com faria pensar la nota d'Alexandre de Riquer. Amb tot, però, aquesta carta dóna a conèixer que Miquel V. Amer sí que tenia abans de 1884 les *Lettres sur l'Atlantide* i les havia ofert a Verdaguer; però, quan? No sabem quan s'inicià la relació d'Amer amb el poeta; Casacuberta parla d'«una antiga amistat» entre ells i esmenta la probabilitat que tant Amer com Ramon Picó i Campamar deguessin als bons oficis de Verdaguer el seu lloc al despatx d'Eusebi Güell. Aquesta referència temporal és molt tardana i res no permet d'afirmar que hi hagués la suficient relació entre Verdaguer i Amer abans de 1868, malgrat que coincidiren a ser premiats en els Jocs Florals de 1865, com perquè el poeta mallorquí conegués el projecte colombi de Verdaguer i li oferís el llibre. Un altre document conservat permet, tot i que sense una completa seguretat, creure que Verdaguer buscava aquest volum en data posterior a l'abandonament de *Colom*; en un mig foli que es conserva entre els papers del manuscrit 1532-VI de la Biblioteca de Catalunya (foli 16r), aprofitant el dors d'una convocatòria (de la «Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País», segons Pere Bohigas, *La Atlántida, Colón y América en la obra de Verdaguer*) datada el 18 d'abril de 1871, Verdaguer hi ressenyà una llista de disset títols referits a viatges, a Hèrcules, al descobriment d'Amèrica, a l'Atlantida i a les Amazones, entre els quals s'hi troba *Lettres sur l'Atlantide de Platon*; hom gairebé afirmaria que es tracta d'un llistat de bibliografia que el poeta cercava per documentar-se per a *L'Atlantida*, a l'abril, o més tard, de 1871. Tots aquests elements permeten afirmar que la hipòtesi més versemblant és que Verdaguer no coneixia el volum de Bailly durant el procés de redacció del *Colom*. Per això, no el prenem ara en consideració.

54. Vegeu-ne els vv. 184-305.
55. LUCÀ, *Farsàlia*; transcripció per l'edició de S. Mariner (Madrid, Editora Nacional, 1978), pp. 375-376.
56. Cfr. Pere BOHIGAS, *La Atlàntida, Colón y América en la obra de Verdaguer*, dins *Primeras Jornadas de Lengua y Literatura Hispanoamericana*, II, Salamanca, 1956, pp. 267-287.
57. Hom pot consultar avui *Los doze trabajos de Hércules* en edició de Margherita Morreale (Madrid, Real Academia Española, 1958).
58. Vegeu l'apartat V dels transcrits per Maria Condeminas a *La gènesi...*, pp. 36-37.
59. Vegeu l'apartat XVIII de la transcripció de Condeminas, p. 46.
60. B.G.P., *Diccionario universal de la Mitología ó de la Fábula*, vol. I, p. 193.
61. BANIER, *La Mythologie et les Fables expliquées par l'histoire* (París, Briasson Libraire, 1738 i post.), vol. III, p. 454 i vol. VI, pp. 32-39. Tota la informació que dona B.G.P. sobre Hesperis és aquesta: «Hija de Hespero, esposa de Atlas su tío, y madre de siete hijas llamadas Atlantidas ó Hesperides».
62. Vegeu Francisco POMEY, *Pantheum mythicum, seu fabulosa Deorum historia* (Frankfurt(?), Georg. Christoph Weber, 1752), p. 259; B.G.P., op. cit., vol. I, p. 193 i vol. II, p. 41; Louis MORÉRI, op. cit., vol. V, p. 650; i BANIER, loc. cit. en nota anterior i pp. ss.
63. BANIER, op. cit., vol. III, pp. 458-461.
64. Excepte Pomey, els altres quatre recullen aquesta interpretació; Banier, Moréri i B.G.P., en els llocs esmentats en les notes precedents; Baltasar de Vitoria, a la *Segunda parte del Teatro de los Dioses de la Gentilidad* (Barcelona, Imp. de Juan Pablo Martí, 1702), p. 124. Recordi's que més amunt hem esmentat l'historiador de les Canàries Juan Núñez de la Peña com a un autor que recollia la versió de pomes = ovelles.
65. Es tracta d'interpretacions referides als signes del zodíac, als principis de la transmutació dels metalls, etc.; vegeu B.G.P., loc. cit. en nota anterior.
66. BANIER, op. cit., vol. III, p. 461.
67. Sobre Gerió, vegeu especialment Francisco POMEY, op. cit., p. 213; MORÉRI, vol. V, p. 178; i B.G.P., op. cit., vol. I, p. 653. La referència d'aquest darrer autor a interpretacions dels tres cossos de Gerió és la següent: «Estos tres cuerpos eran quizás tres pequeños ejércitos, ó tres provincias, ó tres hermanos, á quienes su union no les libró de su ruina. Otros alegoristas han creído reconocer en este triple cuerpo, la triple propiedad del rayo que atraviesa, quema y aterra.»
68. MORÉRI, op. cit., vol. V, p. 616; l'article sobre Hèrcules s'estén a la pàgina següent; vegeu també B.G.P., op. cit., vol. II, pp. 31-35.
69. MORÉRI, op. cit., vol. V, p. 617.
70. El motiu de l'anada d'Hèrcules a la península ibèrica segons «L'Atlàntida enfonçada» és present en el fragment V de la transcripció que en fa Maria Condeminas (op. cit., p. 36). Aquesta motivació, com ja s'ha dit, varia en *L'Atlàntida*, fins i tot ja en la versió del manuscrit de Vic.
71. Transcripció de M. Condeminas, op. cit., pp. 36-37.
72. B.G.P., op. cit., vol. II, p. 33.
73. BANIER, op. cit., vol. VI, pp. 36-37.
74. Vegeu les referències de Josep M. de Casacuberta als dos articles al seu estudi *Sobre la gènesi de «L'Atlàntida» de Jacint Verdaguer*, dins *Estudis sobre Verdaguer*, pp. 105-107.

75. Casacuberta interpreta aquesta idea de l'article afirmant que «Verdaguer s'imaginà tot seguit —o hi veié confirmada una concepció seva anterior— la gesta de Colom com el mitjà de què es valgué la Providència per a restablir entre el Vell i el Nou Continent la comunicació que la desaparició de l'Atlàntida havia produït en els temps primitius de la Humanitat» (*op. cit.*, nota 33, p. 105).

76. Vegeu els articles de Foz a la «Revista de Catalunya», 2ª època, any I, núm 1 i suplement 1 al núm. 1 (1 i 8-X-1862), pp. 36-38 i 45-46.

77. *Loc. cit.* en nota anterior, p. 45.

78. Juan Bautista CARRASCO, *Geografía General de España* (Madrid, Gaspar y Roig, 1861), pp. 153-174.

79. *Ibid.*, p. 166.

80. A la p. 160, Carrasco descriu l'estat primitiu de la Mediterrània i les conseqüències de la inundació posterior amb aquests mots: «Era, pues, el Mediterráneo en tiempos remotísimos un vasto y florido valle, en el que existían países populosos, hasta que aconteció la enorme agitacion de la naturaleza: por uno de sus súbitos y violentos estremecimientos, acompañados de un giro instantáneo de oscilacion y hundimiento unos terrenos se deprimieron y otros se sublevaron: en las depresiones quedaron divididos y separados Calpe y Abila, entre Gibraltar y Ceuta, por donde corrieron precipitadas las aguas, causando la espantosa inundacion. Por esta terrible metamórfosis estensiva á lo que hoy son los Dardanelos, uniéndose de este modo el Océano, el Mediterráneo y el mar Negro, por este nuevo órden de cosas, las crestas de los montes que yacían sepultadas bajo las aguas, quedaron al descubierto para formar, como se ha dicho la España, la Italia, sus islas y las del Archipiélago.»

81. *Ibid.*, p. 88.

82. *Ibid.*, p. 155.

83. *Ibid.*, p. 156. A la pàgina anterior, Carrasco recorda els diversos noms que ha tingut l'estret de Gibraltar: «*Fretum Herculeum*, ó Estrecho de Hércules, (...) *Estrecho de las Columnas*, y de *Abila y Calpe*, por los montes que tiene á sus lados».

84. *Ibid.*, p. 159; la demostració completa ocupa fins a la p. 166.

85. *Ibid.*, p. 157.

86. *Ibid.*

87. *Ibid.*, p. 167.

88. *Ibid.*, p. 171.

89. *Ibid.*, p. 172.

90. *Ibid.*, p. 169.

91. Vegeu el V fragment de la transcripció de M. Condeminas, *op. cit.*, pp. 36-37.